

ОСТРІВ

РОМАН

З шведської переклала Ольга СЕНЮК

Острів — смужка твердішої землі на багнистих мочарах, пристань спільності в морі самоти.

Держава, якій належала більшість зарослих чагарником трясовин північного Вестерботена, віддавна заявляла, що в тих болотах сплять мільйони, й заохочувала вільні людські руки будити їх.

Отож Острів дістав назву й набрав ваги, коли після першої світової війни його поділено між чотирма родинами, що не мали чого ані будити, ані доглядати в себе вдома.

Та земля — шість гектарів, — яку мав освоїти й обробити кожен орендар, ніколи не знала людини й не мала ані найменшого бажання її пізнати.

Держава виявила деяку поблажливість — дала орендарям невеличку допомогу й дозволила їм жити на тому сонному клаптеві землі, не сплачуючи перші п'ятнадцять років податків. Головна ж мета цієї поблажливості мала ідейний сенс: коли заснулі мільйони почнуть уже ворухитися, орендарі здобудуть славу піонерів і переконаються, що вони не змарнували свого життя, що їхні лопати працювали не даремно.

А тим часом:

Франц був найкращий орендар і так наполегливо йшов до своєї мети, що сусіди часом називали його господарем.

Однак він надто рано, може, ще й не народившись, зазнав від життя великої кривди, що ніколи не переставала гнітити його. Сусідам, щоб клясти свою долю, досить було тих умов, у яких вони жили, Франц, крім усього того, мав ще й іншу причину лютувати, що стосувалася тільки його. А вже як вона завжди гризе й точить, то її годі забути.

Франц приїхав на Острів, щойно одружившись з жінкою, що принесла в посаг коня, корову й деяке хатнє майно. Замість народжувати дітей, вона носила каміння.

Мабуть саме про таких жінок для своїх орендарів мріяли члени державної комісії, хоч не зважувались записати цього в контракті.

За п'ять років Франц з дружиною виконали всі умови, навіть пофарбували будівлі в червоне, як того вимагав контракт, і одержали спеціальну премію за освоєння перелогу. Яні та Нордмарки ніколи не могли зрівнятися з ними.

Шукаючи причини свого невдоволення, Франц часто згадував дружину, Емму. Хіба він не мав на те підстави? Чому, наприклад, вона не привела йому сина? Він так завзято дошукувався її вини, що не озивався до неї навіть у ті короткі хвилини, коли не працював.

Одного ранку вона стала перед ним, тремтячи з ненависті, й сказала:

— Ти мовчиш, ніби нам жити тисячу років.

Цілий день Францове невдоволення жилося тим докором, і ввечері, коли він вертався додому, то почувався таким задоволеним, що навіть думав сказати Еммі «Добрий вечір».

Та Емма вже лежала мертва в криниці, коли він прийшов.

Було чого зажуритися: втратив таку роботящу господиню, та ще й тоді, коли від щирого серця хотів їй сказати «Добрий вечір» і не встиг.

Мало йому було гіркоти вдівства, то ще довелося гаяти час і копати нову криницю. А на стару збити ляду й пригнітити її зверху камінням.

Франц найняв собі немолоду вже, двадцятисемирічну дівчину з поближного хутора. І хто б його звинуватив, що він брав ту перелякану пташку до себе на ніч: він-бо не встиг іще звикнути спати сам. А вона, бач, набралася такої зухвалості, що завагітніла. Її це влаштовувало! Аби тільки допекти йому, виставити на глум тим своїм пухом! Навіть не дала йому спокійно відбутися рік жалоби. Аякже, чому б не вцепитися за

Франца з Острова! Він непогана пара. Франц починав розуміти, що карається через велику свою ваду: він занадто добрий. Ця дівуля вдавала потихоню, а сама непогано влаштувалася, знала ж бо, з ким лигається: такий візьме на себе хрест. Коли він зважив усе, то вийшло, що вона спіймала його. Хтозна, що їй мати вдома наказувала. Та лісова голота має доброго носа, винюхала, що він не простий орендар, а швидше господар і з ним варто переспати.

Ось він примостився на задку саней, принаймні своїх власних саней, хоч там було холодно, а коло дівчини вистачало місця. Та він не хотів сидіти коло неї, близько від її щастя, що пахло теплим молоком.

Час від часу Франц смикав віжками, аж у дівчини зробився пруг на щоці. Цим він ніби хотів сказати: «Мені треба, щоб було де розмахнутися віжками, коли я хочу їхати, як людина! Я вже багато чого зрікся через тебе, але їхати власним конем, як мені хочеться, ще можу, навіть якщо це останнє моє право!»

Жінка схилилася над згортком і заворкувала:

— Гей-гей, Франсуїс квапиться до священика.

Завжди вона його не так розуміла.

Франц закліпав очима й шморгнув носом, хоч із нього й не текло. Це прозвучало як схлип заплаканої дитини або глузливе пирхання.

На його обличчі жили тільки повіки. Ніздрі навіть не затремтіли, коли він шморгнув носом. Сердиті зморшки не розгладились. Він шарпнув віжки, ніби в санях нікого не було, і Фріда не витримала й засміялася: нічого собі пестощі! Така шалена їзда, що хоч не хоч згадаєш втечу до Єгипту!

Та що там казати, добре, що він хоч признав дитину і наміряється взяти з нею шлюб. Вона вперто вірила, що Франц робить так з доброї волі. Ходила з замріяними очима цілими днями й наспівувала: «О Франсуїсе, як я тебе кохаю!» Отакі дурниці пятакала, їй, певне, байдуже, що він удівець у жалобі.

Вони зайшли до канцелярії, і священик ніяково зауважив, що задля порядку повинен почати зі шлюбу.

У цих простих словах бриніли і глум, і докір, і смуток. Франц почув тільки смуток, і через те забув про свою гризоту. Таки є людина, що розуміє і жаліє його! Франц був майже щасливий.

Фріда неуважно проказувала присягу, нетерпляче переступаючи з ноги на ногу, бо дитина плакала, хоч пані пасторова взяла її на руки. Ледве пастор проказав «амінь», як Фріда кинулась до дитини й заспівала верескливим голосом:

Люлі-люлі, дітки наші
Наварили горщик каші.
Прийшли діди кашу їсти,
Та не можуть за стіл сісти:

Один кривий,
Другий сліпий,
Третій має штани драні.
Стоїть собі оскомиться,
Зайти в хату соромиться.

Навіть дома, на Острові, таке співати не дуже личило, а тут, у священика, це було просто блюзнірство.

Нареченому знову стало шкода себе, не порушній ніс засопів чи запирихав, повіки закліпали.

Панотець і паніматка були надто делікатні й не показували, які вони вражені, та й дитина замовкла, але як же Фріда осоромила його своєю дурістю! Ото вже не має стиду! Вважає, ніби народити дитину — хтозна-який труд!

Почалися хрестини. Священик запитав, яке ім'я вони хочуть дати дитині. Франц зашарівся по самі вуха: не міг згадати жодного жіночого ймення і вже хотів ляпнути: «мама». Але наречена витягла з пазухи клаптик паперу й простягла священикові. Невже вона й про це подумала?

Священик поблажливо звів очі, певний, що вони не розуміють написаного. Вдоволення від того, що сам він його розуміє, ще підсилювало в ньому почуття зверхності.

— Ім'я незвичайне, — мовив він.

Францові знову кров бухнула до голови. Ще такого сорому йому бракувало! А та нікчема поруч нього відповіла:

— Колись дівчиною я читала такий роман.

Її набрякле ще після пологів обличчя скривилося в дурнувату захват.

Священикове вдоволення вилилося в усмішку, що її цілком поділяла й пасторова — поблажливу усмішку освічених людей.

Якби Франц був знав, що вона замишляє, то принаймні запобіг би хоч цій ганьбі, але він і без того мав досить клопоту. А вона чи не навмисне все приховала, щоб осоромити його перед людьми. Він уже починав її пізнавати.

— ...і нарікаю тебе Клодет во ім'я отця і сина і святого...

А Франц поклав собі більше не озиватися до своєї дружини.

Вони відпочили в паламаря, нагодували коня, дитину, попоїли самі й рушили додому.

Франц гнав як навіжений, вболіваючи, що доводиться так мучити бідного коня. Та, може, сердешна худобина збагне, кому призначено ті удари, в кожному разі він потім винагородить її вівсом.

Фріда скося зиркнула на нього.

— Священик не так прочитав.

Франц довго стримувався, та врешті обрива, що клекотіла в ньому, вилилася в слова:

— Що це за свинське ім'я ти дала моїй дочці?

В її грудях забулькав і захлюпав сміх, коли вона почула від нього «моєї дочці».

— Він не так прочитав, розумієш? А я не посміла його поправити. Клаудета. В тому романі, що я читала, жінка зветься Клаудета. А той, що його вона врешті таки здобула, дарма, що він був норовистий і хитрий... Я в одно казала собі: ні, вона його ніколи не залигає. А вона таки впоралася з ним! То справді гарна книжка. Шкода, що не моя, а то й ти міг би прочитати...

Франц шарпнув віжки так, що дісталось і жінці, й коневі, і пошкодував, що озвався. У темних снях знову забулькав нахабний сміх.

— Виявляється, не завжди виходить так, як гадаєш. Чи я сказала тобі, як звався той чоловік, що з ним Клаудета врешті одружилася? — Фріда пирхнула і на хвилю замовкла, щоб чоловік схопив її думку.

Та Франц не виявив зацікавлення.

— Спробуй угадати, — улесливо мовила вона.

Франц уперто дивився на верховіття дерев, щоб не бачити її міні.

— Воно таке схоже на твоє, що справді тут можна добачити перст божий.

Франц несамохить пирхнув.

— Він звався Франсуїс, — нарешті мовила вона.

Вони довго їхали мовчки.

У ньому знов почала закипати злість.

— Та ж по-шведському ніякий тобі чорт так не скаже, дурепо! — просичав він з-під вовчого хутра.

— Ну то скажи, як треба! Хоч ти ж не читав книжки. Вони жили у Франції, Франсуїс і Клаудета.

Він вирішив більше не озиватися до неї, але все-таки принизився ще раз, востаннє:

— А ми живемо в Швеції, а не в якійсь там Франції!

Нарешті вона вчула, мабуть, у його голосі образу й почала втішати:

— Та нічого, нам і тут добре. Краще й не було б ніде.

Він застогнав, поранений у саме серце.

А щасливій Фріді здавалося, ніби її несуть ангели на своїх крилах.

Фрідине щастя дорівнювало Францовому безсиллю, коли вони смерком добралися до Острова.

Усі, хто міг звестися на ноги, вийшли поглянути на них, хоч і не сподівалися ніякого чакування.

Фріда просто не знала, як їй поставитися до такої честі. Ця жменька людей вшанувала її і заздрила, що їй дістався найкращий чоловік на Острові, взагалі найкращий у світі. Вона не звикла до такої великої уваги й розгублено міркувала «А що я їм дам?» І несамохить простягла те, що тримала на руках, Стіні, бо та стояла найближче. Лише на коротку мить — тоді отямилася й смикнула згорток до себе. Пізно!

Стіна гучно зареготала:

— Нащо мені це добро! Я маю своїх десятиреро.

— Ти порахувала й те, що в пузі? — запитав Стефан, і Стіна нагородила його до-теп ще гучнішим реготом.

Франц, лютий на те збіговисько, розпряг коня; він був не тільки найкращий, а й надто добрий для них. Здурів і дозволив Стефанові оселитися в сусідстві! Отому розпусникові, хоч то його батько! Він, Франц, справді занадто добрий, далекі згубить його та добрість, усі нею користаються.

— Ти не змерзла? — запитала Фріду Стефанова Анна.

Але за неї відповіла Стіна:

— Знайшла що питати! Ти, Анно, дуже пізно віддалася й не знаєш, чи буває холодно чи жарко, як вертаєшся від шлюбу.

Всі знову зареготали. Анна холодно подивилася на Стіну.

— Я не змерзла, та, може, Клаудета вже хоче до хати, — мовила Фріда, глянувши на дитину так, наче та могла щось відповісти. Проте стояла й далі, — либонь, нечемно було б так швидко залишити гурт. Та й треба, може, чекати на Франца, що порався в конюшні?

(Під радісні вигуки гостей молоді переступили поріг, де їх чекало невимовне щастя.)

— Клауд... як ти сказала? — знову озвалася Стіна.

— Ага, як же ти охрестила дитинча? — й собі поцікавилася Гільда.

— Клаудета. — Щоки молодої палали в тьмяному світлі двох ліхтарів.

— Клауд... Клад... — кожна пробувала вимовити чудернацьке ймення, але дарма.

— Клав оте... наче про лайно. Більше пасує до купи гною, аніж до людської дитини, хоч то й усього лиш дівчина. Отака моя думка, коли хочете знати.

Це знову Стіна. Нема на неї ніякого стриму.

Гільда спробувала трохи пом'якшити розмову:

— Нам на Острові не так легко знайти якесь жіноче ім'я. Ти ж бо, Стіно, заповнила весь календар.

— Певне, тому ти вперто народжуєш самих півнів, — відповіла Стіна і зиркнула на табунець Гільдиних дітлахів — чотирьох хлопців.

Гільді пощастило. Вона ніби хотіла вколоти Стіну купою дівчат, а насправді підлестила їй і відвернула увагу від чудернацького ймення.

Та Стіні вже й набридло стояти; було холодно й темно. Франц торохтів у стайні упряжжю, черпаком та відром і, видно, й не думав виходити, на молоду нічого було довше дивитися; слабка надія, що Стефан витягне пляшку, також розвіялась. Діти почали скиглити, що хочуть додому, отож су-

сиди розійшлися ні з чим, тільки привітали нове подружжя.

Минуло кілька років, поки Фріда збагнула, що Франц нещасливий. Вона докладала нелюдських зусиль, щоб розвеселити чоловіка, проте з обличчя й погляду його могла вичитати тільки одне: вертається додому вкрай виснажений, хочеш мати хвилику спокою, а тебе й цього позбавляють.

Вона пробувала тактовно мовчати, але у відповідь бачила міну: нема тобі радощів ні на болоті, ні вдома, а хотілося б почути хоч тепле слово, коли з утоми ледве ноги тягнеш.

Після пори нестримної балакучості, а потім — мовчанки, Фріда стала буркотлива; Францові вже не доводилось якось реагувати на її безглузде просторікування, на безпричинне хихотіння. Ті чудові слова з роману «нарешті вона здобула його кохання» її не стосувалися, але Фріда намагалася хоч якнайменше сердити чоловіка.

Поки Клодет лежала в пелюшках, Франц зовсім не цікавився нею; Фріда ховалася з дитиною по кутках і нашіптувала малій, що татка треба шанувати:

Цить не плач, моє дитятко,
Повен смутку ходить татко,
Ізнитися, стань маленька,
Як сніжиночка біленька.

І Клодет навчилася розуміти, що дітям тата годі збагнути, що він тільки сам себе знає.

Та ось сталося неймовірне: якось Франц завважив малу й несміливо, незвично всміхнувся до неї. Клодет була зачарована, вона лишила матір, весь свій страх і віддалася в полон батькові, раз по раз вимагаючи подарунка: дорогоцінної усмішки стражденого.

Стефан був ніби не справжній орендар. Взагалі дивно, як йому дали наділ. Колись він гендлював кіньми і мав велике господарство на південному узбережжі, але все прогайнував. А державну землю не призначав тим, хто збанкрутував на власному ґрунті. Переліг вимагав молодого сили й незгорбленого хребта.

Але ж син у нього такий роботящий, і сам він так зворушливо просив дозволу оселитися неподалік від сина. Та й чому б державі не записати на свій рахунок ще й увагу до родинних почуттів?

І все ж не було б мудро довіряти землю цьому пошарпаному життям чоловікові, якби не його наречена. Авжеж, він повдовів і знайшов собі наречену того ж таки тижня, як збанкрутував. Її звали Анною, і вона була досить заможна, а оскільки орендарські приписи не вимагали, щоб майбутня орендарева дружина не мала нічого за душею, як сам орендар, то держава дозволила Стефанові взяти наділ поряд із Францом,

з умовою «менше обробляти й розкорчовувати землю, а натомість більше уваги приділяти пасовиську» — це тому, що Анна мала багато овець. У віці її звали матінка Анна, а поза очі — відьма. Її шанували, бо не могли без неї обійтися; зрештою, така відьма якраз пасувала до Острова — збіговиська голоти, безбожників і нікчем.

До свого приїзду сюди, вона, як і Стефан, була добре відома в Екстреску, бо не одне ходило до неї з своїми недугами. Вона знала різні мастила від болю й чудово лікувала вивихи. А вже годі й казати, як вона добре помагала породіллям — ну просто чудо.

За Анною прийшла сюди смішна поголоска, як краєни поставилися до її одруження та від'їзду. Багато жінок, що їм Анна не раз допомагала в пологах і що сподівалися ще дітей або мали вдома дочку, яка гляди вискакає собі біду, приходили до неї, підлещувалися й казали, що вони думають про Стефана. Нехай, мовляв, не залишає місця, де її люблять і шанують, не зривається в таку пустку і з таким розпусним цапом — так десь про нього казали, хоч і не вживали таких негарних слів. Анна сиділа чорною карлючкою, мовчала й давала їм виговоритися до кінця. Тоді пронизувала їх поглядом і казала:

— Будете вдоволені, що спекається відьми.

— Що? Хіба ми щось... Хто... коли... як?.. — зніяковілі жінки перезирились й питали очима, котра з них була така необережна і назвала її відьмою, хитали головами одна одній — мовляв, ніхто так не казав, — кляти себе за те, що в пологах уперто думали: «Вона, певне, чарівниця, бо я не думала про біль, тільки про ті дві вуглини, що дивилися на мене. Так, мабуть, мідяні змії зирили на дітей ізраїльських, що ті позабували все на світі».

Але тепер ті цілющі змії повисували жала! Всі вмовляння жінок розбивались об те, що колись кожна думала собі: «Вона допомагає нам чарами»; а декотра з найпобожніших, вважаючи стосунки з нею ще за один свій гріх, обіцяла богів, коли він простить їй цю дитину, вдруге вже не звертатися до чарівниці. І те, що вони думали собі тайкома й нікому не казали, хіба власному чоловікові, Анна, виходить, знає! А хто, крім бога, може читати чужі думки, як не той, хто користується допомогою його запеклого ворога?

І жінки задкома вшиваються, бідкаються над своєю долею, лають свої лона й Стефана, того брудного пацюка, а ще дурну акушерку, що її громада утримує на свій кошт десять років і за цей час вона прийняла хіба зо дві дитини. Раніше акушеркою була язиката баба, що бігала скаржитися на Анну та на її пазурі, тож довелося нишком поклопотатися, щоб вона перебралася в інший округ із своїми гумовими рукавичками

й усім іншим. А нова виявилася тихомирна, шаноблива, але напевне вже забула, як виглядає пуповина, і тепер, коли Анна поїде, жінки лишаться без повитухи.

Жінки з Екстреска сміялися з того всього: так їм, лукавим, і треба. Анна добра, що їй можна закинути; слава богу, що вона є — за чотири кілометри від нас.

Між тією трійцею не було гармонії. Фріда була покинута. Клодет схилила довгасту, мов яйце, голівку й усміхалася тільки Францові. Подеколи він скидав на неї оком, та здебільшого сидів відвернувшись, колупав у зубах і думав про болото та про господарство. Він приходив, їв і, полежавши хвилику на канапі, знову йшов працювати, мовчазний, ображений.

А Клодет ховала свою усмішку.

Фріда звертала до дитини обличчя з виразом прохачки: бери мою любов, глянь, адже я теж є!

Та Клодет нетерпляче оберталася і йшла геть.

Висока пласка жінка, з непогаслим іще рум'янцем, лишалася з своїм болем: вона не любя тим, кого сама любить.

А дитина дріботіла до дідової хати. Найперше вона впевнювалася, що на кілку в сінях не висить шапка: ознака, що Стефана нема вдома; тільки тоді вона могла зайти. Потім спинялася перед порогом і довго додавала собі відваги. У бабусі так гарно, але треба здолати високий і широкий поріг відрази, поки там опинишся.

Анна завжди спершу ніби не помічала, що хтось прийшов, і не робила винятку для Клодет. І то були найтяжчі хвилини: стара й далі поралася собі біля кросен і прядки, розгрібала жар у вогнищі, показуючи себе всю — гачкуваті пальці, згорблену спину, обличчя в жовтих плямах. З одного боку на шиї висіло, ніби зів'яла груди, велике воло. Клодет тремтіла з відрази, як кожен, хто сюди приходив.

Врешті це важке випробування кінчалося, стара оберталася, позирала на неї — і тепер головне були її очі.

Очі в Анни були блакитні, такі блакитні, мов глибока вода. Своїм поглядом вона пронизувала кожного, обливала теплом, скоряла. Клодет грілася в промінні тих очей, забувала про хвилю відрази, гладила жовті плями на лиці й переконувалася, що то не павуки, мацала воло й казала: «Люба моя бабусю, любя».

Вони гралися в скоромовки. Клодет умовувалася на колінах у старої, ловила її за руки, і вони вимахували ними разом угору та вниз у лад словам. Починали вони поволі і з кожним рядком промовляли швидше:

Диб, диб за волами,
Тупу-туп за коровами,
Гупу-гуп за овечками,
Скік через луг!

На останньому слові Анна висмикувала руки, підгецувала коліньми, й дитина підлітала вгору.

О, та коротенька мить моторошної відірваності — а тоді затишок, уже в бабусі на шиї.

— Ще за волами, і за овечками, і скік через луг!

— Завтра. Тепер треба чесати вовну.

Вони сідали верхи на ослін з гребенем, стара бралася до вовни й починала якусь оповідку, а Клодет була візником, смикала за її спиною зав'язки від фартуха, мов віжки, сміялася, коли йшлося про веселе, й тремтіла, коли згадувалося про смерть. Одна оповідка була особливо страшна: про тата й сани.

— Як мені було шістнадцять років, ми раз з татом поїхали до церкви. Ідемо, ідемо, аж раптом кінь ніби здурів: пускає піну й не може ворухнути ногами. Я витріщила очі на тата, а він на мене: бо куди оком кинь, скрізь біло-білісінько. Тоді я виглянула на дорогу, аж там снігом бреде якийсь чоловік і несе під пахвою свою голову. Коли він поминув нас, кінь як помчав і спинився аж тоді, як ударився головою в стіну пасторової стайні. Бо кінь як схарапудиться, то мчить наосліп. Ото зайшли ми до церкви, вислухали службу божу. Коли вона скінчилася, ми хочемо напружати, а кінь лежить у стайні й не ворухнеться. «Бідна худобина, побачила чорта і не знає бога, щоб її потішив», — каже тато, а сам, сердега, мало не плаче. Взятися ми за голоблі та й ну тягти сани додому. А дороги ціла миля, та й сніг глибокий. Ось доходимо ми до того місця, де показався нам той щезник, а тато, либонь, знову злякався й починає тремтіти. «Лягайте в сани та накинйте на голову хутрянку», — кажу йому. Він лягає, а я тягну сама сани тим страшним місцем, проте нічого не побачила. Я хотіла вже гукнути тата, але саме дорога пішла вниз, то я й подумала, що нехай, бідолашний, відпочине, бо як тут не зажуритися, коли у тебе кінь пропав. Я нічого йому не сказала і з'їхала собі згори. Але далі важко було тягти самій нагору, от я й гукнула: «Тату, агов!» А з сaney ніхто не озивається. Я підходжу, зазираю під хутрянку. А він, сердешний, неживий.

Це тому, що він залишив бабусю й сховався в снях. Якби він тримався коло неї, то не вмер би, думала Клодет і обнімала Анну за стан.

Анна брала з мішка жмут вовни, настромляла на гребінь, прилаштований до ослоня, й розчісувала її другим гребенем. Дуже важка робота, але в Анниних руках вона здається легкою. Анна сидить, похитується, вимахує руками, ніби розважається. Начесану вовну вона складає на розстелену долі хустку. І так бабуся й дитина їдуть собі крізь оповідки й час. Гребені шурхотять, мов копита в піску, а як бабуся схилиється

по новий жмут вовни, то кінь пощипує траву чи який листок. Уперед і назад, вперед на коні, що не харапудиться й не здихає. В печі шепоче й миготить вогонь.

Клодет сиділа і вбирала в себе Аннині запахи: гострий дух масної вовни, шкіри й старості. Стефанова хата, нашвидкуруч збита хижка, була тут найновіша, та коли інші довго пахли свіжими стружками, то ця швидко почала здаватися прадавньою. Це враження поглиблював відкритий коминик: Анна не хотіла плити.

Анна також єдина з мешканців Острова привезла з собою успадковані речі: кросна, прядку, гребені на вовну, крісло-гойдалку і скриню, все старе і потрібне в хаті. Може, комусь ці речі видавалися смішними й старомодними, але вони стійко опиралися бараковим запахам. Лава біля дверей, що була замість ліжка, виглянсувана руками, грубим саморобним сукном і полотном, аж сяяла лагідним полиском зужитості. Крім того, Анна мала спогади, привезені з собою спогади старого села.

Інші мешканці не мали нічого з минулого, нічого такого, що можна було б кинути на боротьбу з пустотою. Діти, болото, щоденні нестатки цілком опанували ними, вони почувалися тут, як перелітні птахи.

Коли Анна начісує чималу купу вовни, їхня їзда кінчається. Клодет сидючи засинає, прихилившись щокою до Анниної спини, рот у неї розтулений і з одного кутика тягнеться тоненька ниточка слини. Раптова тиша будить її, дівчинка не пам'ятає, де вона, враз помічає Аннину руку, що наосліп наближається до неї, чи то підтримати її чи відсунути, бо Анна хоче встати. І Клодет починає плакати: вві сні вона забуває про Аннині очі й тепер бачить тільки руку, бридкі пазурі. Прокидатися неприємно, вона кричить, не хоче вставати.

— Чого ти роззявилася, як ластовеня, — каже Анна й обертається.

Вона втуплює очі в дитину. Баба й онука дивляться одна на одну, й обидві думають про ластівку. Знову світ добрий, і в ньому варто жити.

— Бабусю, комара, ластовеня хоче комара, — каже Клодет.

Плач уже застряг у горлі і в куточках уст.
— Що ти плетеш! Де я знайду комара серед зими?

— Оно в сховку! — вигукує дитина й тягне стару до шаховки.

Вони повільно, проте неухильно наближаються до мети. Шухляда, коробка, згорток у ній, і нарешті: голова цукру, що блищить і гойдається на шворці.

— Кляте ластовеня, яке ж воно ласе. А я стара, хай мені біс, дозволяю, щоб мене водив за носа такий пущверінок!

Клодет стрибає навколо старої. Це бабусине бурчання, властиво, найсолодше. Врешті вони йдуть з коробкою до комори й сокирою відлупують шматок цукру.

Все відбувається поволі, і Анна весь час бурчить на жадібне ластовеня Клодет, що крутить нею, як циган сонцем, а вона, дурна, потурає. А Клодет уже впивається дрібними нерівними жовтими зубами в хрумкі ласощі — з рота бризкають дрібки цукру й слина.

Соковита мить влади й радощів.

— А тепер берімося до вовни.

Анна вмощується на підлозі, підібгавши ноги, й заходжується складати вичесану вовну. Бере мички, хвилю розпушує їх, і вони стають мов хмаринки, тоді спритно звиває в довгасті повісма. Вони прозорі, мов кульки на кульбабі, і такі самі ніжні, — але Анна може торсати їх скільки завгодно, і вони не втрачають форми.

Анна дає кілька мичок вовни Клодет, і мала тяжко сопе над ними. Вона пригноблена: Анна сукає кужіль за кужілем так легенько, ніби руки потирає, а в неї мички вперто чіпляються одна за одну. Аж у вісім років їй пощастило зсукати кужіль, який нарешті вдовольнив Анну. Та часто вона перестає сукати й віддається чарам вогню, вовни й світу.

— Бабусю, а де я була, поки народилася?

— У Фрідиному животі.

— А мама де була, поки народилася?

— У животі твоєї баби.

— А тоді, як мама була в бабиному животі, де я була?

На мить в Анни заплутуються мички. Вона сміється:

— Таке питаєш, доню! Послухати тебе, то аж у голові туманіє. Добре, що я сиджу на підлозі, а то треба було б хапатися за припічок, щоб не впасти.

— Але ж я мала десь бути, — не вгаває Клодет, трохи рада, що їй вдалося заморочити бабусі голову, але й занепокоєна, що та, може, всього не знає.

— Ну, звичайно, була десь. На картоплищі, в повітрі і в коров'ячому вим'ї.

Клодет витріщає очі.

— Була в тому, що їли твої баба й мама. І, звісно, Франц. А якби сказати мудро, то ти була в картоплі, що ще не вродила, тільки мала вродити, а твої баба й мама мали її з'їсти. І в сіні, що їла корова. Та, що народила теля, а з нього виросла корова, яка давала твоїй мамі молоко.

— То я, мабуть, була не дуже велика, — каже Клодет, — що вміщалася в картоплі й у траві.

Певне, що затуманіє в голові, як подумати про таку дрібнесеньку річ.

Анна знову береться до мичок, і вони гладенько ковзають у неї в руках.

Проте минуле Клодет все ще не дає їй спокою.

— А я була спершу в картоплі, а потім у траві?

— Одночасно і в траві, і в картоплі, і в бабусиному животі. Так би сказати, ти була і скрізь, і ніде.

Вони обидві задумуються, врешті Клодет мовить:

— От якби я була зовсім не народилася! А й далі сиділа в картоплі — б-р-р! Вчора я бачила, як миша гризла картоплину.

І вона аж здригається на думку, яке ризиковане було її колишнє становище.

— Ага, то ти вважаєш себе чимось кращим за картоплину й мишу?

— Авжеж я краща, — відповідає Клодет і починає довгими кроками міряти кімнату, закривши руки за спину.

Бувало, під час цього ходіння, у хвилину найбільшої радості, з'являвся Стефан. І гордощі, що вона людина, відразу зникали. Стефан! Клодет боялася його як чорта.

То був драглистий дідуган, що, здавалося, розлізся б, якби не пасок. Той пасок, мов зсунений обруч, тримався зразу під обвислим черевом, і кінець його ніколи не був як слід заткнутий, а теліпався в найсоромітнішому місці. Всі жінки ненавиділи Стефана за той пасок і щоразу, як бачили його, лютим поглядом досліджували одяг своїх чоловіків. Усім своїм виглядом він видавав виклик жіночості. Старі матері й легковажні дівчата — всі морщилися й відверталися від Стефана.

Те жирне воло, той нахабно розтулений рот з липкими слідами тютюну й слини, здатний на всяке блюзнірство, ті очі — грудки лою в кров'яній ковбасі.

Але найдужче жіночу ненависть розпалювала думка, що колись його вважали хвацьким чоловіком. Стефан, могутній гендляр, хоч з обличчя й негарний, але такий спритний, такий реготун, що хоч кого розвеселить, і не скнара, авжеж! Хто там звертатиме увагу, що він бризкає слиною, якщо з рук його гроші пливуть потоком? Або хто посікається, що він перехвалює коней, коли немає коняра, ліпшого за нього!

Так оповідали про його найкращі роки в Екстреску. Він довго постачав коней всій округі, і господарі поверталися додому збуджені, захоплені й так оповідали про Стефана, що потім жінкам їхнім снилися недозволені сни. В темряві ночі вони тудилися до чоловікових грудей і трішечки грішили, принохуючись, чи не тхне від них Стефаном.

І ось нарешті дістали нагоду побачити те диво!

— Чи ти, чоловіче, не маєш носа? Та ж навіть поросся, що півроку сидить у гною, не смердить так, як твій Стефан.

— Та він тепер уже старий, хіба не бачиш? — казали зніяковілі чоловіки.

— І ти називаєш веселими ті історії, що він вигадує? Ну, чоловіче, я вже всяке чула, але такого...

— Він же має склероз, не бачиш хіба.

«Який-то буде мій чоловік, коли постаріє-

ться й дістане склероз?» — злякано думали жінки й казали:

— Ну, на сьогодні ти вже набалакався про коней. Нема чого мавпувати Стефана.

Або:

— Витри пику, кажу тобі, міг би вже кинути жуйку. Глянь на Стефана, коли не тямиш, що я маю на думці.

Він ніби мав якісь справи в селі, ходив від хати до хати, щоб наговоритися про давніше і про коней. Найохочіше заходив туди, де знав, що дістане одкоша. Коли ж господині, навчені попередньою суперечкою, вперто мовчали на його побрехеньки, Стефан робився плаксивий і нарікав на неморальність теперішніх жінок. І жалив господиню, мов роздратована оса. Стефан був такий збуджений, що аж пітнів, кінець паска теліпався в нього під черевом. Він кружляв по хаті, реготав без кінця, а господиня ходила й ганчіркою витирала за ним підлогу.

— Ота діжка з лайном! Ну, більше він мені поріг не переступить! Аж страх подумати, що буває така мерзота!

Найнетерплячіші квапились до стайні й бралися не в пору чесати корову. А корова завжди вміла заспокоїти руку, що тіпалася з люті.

— Дивися, худобина ніколи не доживає до старості, то й не доходить до такої брідоти на цьому грішному й розпусному світі. Ось ти, моя ласуне, лежиш собі, і серце в тебе б'ється, і така ти біла й тиха, що аж хочеться повірити, ніби й ти маєш душу. А як вірити Біблії, то в тебе начебто нема душі. А такий ось, як Стефан, — безсмертний. Далекі несправедливо. Та ще побачимо, де він колись опиниться! Отой вошинець мерзенний! Там із ним панькатися не будуть.

Клодет стояла, широко розставивши ноги, й перелякано дивилася на Стефана. Він спинився коло дверей, і дівчинка не зважувалась тікати, щоб він її не спіймав.

Бабуся знову відвернулася, схилилась над вогнищем чи над лядою, знову була якась нелюдська, чорна потороча, справжня тобі відьма.

— Люди всі як один брешуть, — мовив Стефан. — А я ніколи. Аж прикро, самі брехуни й базіки, куди не ступиш за поріг. В Арона я здибав Ялмара. Ну й брехуни ж обидва! «Торік узимку я їхав через Гамельтреск з возом дров, — каже Арон. — І втелюжився в ополонку, але кінь як рвоне воза!» Ти чула коли таке, Анно? Та відколи я їм перестав постачати коней, у них у селі самі шкапи. А Ялмар і собі додав. Мовляв, минулої зими, як він провалився в ополонку, то їхав попід кригою десь із кілометр, поки надібав другу ополонку. Тут мене вже така злість узяла, що я не витримав та й кажу їм: «А як я упав зі своєю кобилою в ополонку, то й досі їду попід кригою і ніко-

ли не виїду». Отак і сказав. І уяви собі, вони засоромилися. Отаке ледащо, як той Арон чи Ялмар, береться балакати про коней зі мною, конярем. Чи ж не глум це, Анно?

— А ти, дурний, не слухай отих небилиць, — мовила Анна від коминка.

— Налий мені кухлик! Я чогось такий слабий і немічний, — пожалівся старий.

Анна тупцяла, бряжчала кухлем, щось доливала. Її повільність, така приємна, коли йшлося про цукор, тепер здавалася Клодет жахливою.

Тепер Анна була безоким страховиськом, що варило отруту, і все через діда. І чому він не загруз десь у канаві й не помер, щоб не заважати їй та бабусі? Клодет глянула на розсувну канапу й похолола: вночі вони лежали там разом, сердешна добра бабуся і бридкий дід. А може, як він ставав аж надто страшний, бабуся втихомирювала його своїм поглядом? Але Клодет не хотіла бачити того погляду.

— Вчора померла Асарова мати, — брехав далі Стефан. — І ти думаєш, він плакав? Де там! Сидів і байдуже лупав очима. Та я його добре присоромив. «Якби ти був, кажу, коли вмерла моя перша жінка, то побачив би, як треба плакати, чоловіче». Отак і сказав.

Стефан виплюнув на підлогу брунату жуйку.

— Тут мені недобре, Анно. Чи не могли б ми продати вівці і піти геть звідси? Вони мене мають за ніщо. Забули, хто постачав їм коней, таких, що можна було їздити. А їхні жінки! Якби ти знала, Анно, що то за безсоромні й розпусні лахудри! Не маю від них відбою. Так і тягнуть десь до комірчини та...

В кутку біля коминка зашурхотіло, і Анна кинула на Стефана погляд, що пломенів вогнем. Щось у ній засичало.

Старий замовк. А Клодет скрикнула й побігла до дверей.

Вона спинилася на підвір'ї, подумавши, що безглуздо плакати, коли ніхто не бачить. Дома також безглуздо, бо на матір не можна покластися, вона підлеслива й легковажна. А тато в лісі або возить сіно. Вдома така самота. Мама й дід повинні жити в одній хаті і ніколи не навідуватися до Клодет, а бабуся й тато в другій. Але так уже є, нічого не вдієш.

Вона йшла, насупившись, зважувала, чи стане їй відваги навідатися до Скратарів, чи доведеться задовольнитися Нордмарками. Старші Нордмаркові хлопці прозивали її Кладкою і бабцею-тупцею, і їй було прикро. Однак їхньої уяви не вистачало на нові капості. А Гільда була ласкава до неї, частувала кавою з сиром, якщо тільки мала її.

Цікавіше, хоч і ризикованіше було йти до Яні. В них цілий день із вікон і з усіх щілин бризкав сміх. Часом домішувалася й крапля

плачу, але така мізерна, що тільки перехожий з чуйним вухом міг її завважити. Клодет хвилину повагалася в їхніх сінях, тоді зайшла до кімнати. Коло дверей було вільне місце, і вона сіла там.

— Начебто притупала бабуся-тупця, — сказав хтось, і всі зареготали.

Клодет почервоніла.

Бути дитиною велика ганьба, але часом їй здавалося, що бути старим ще гірше. Бабуся найкраща в світі, але тільки коли вони удвох.

— Поїдеш зі мною до Смикноса? — запитав Елуф.

Він мав чотирнадцять років. Клодет була в нього закохана.

— О, звичайно! Коли ми поїдемо? — відповіла вона, бо чула, що Смикніс — це село десь трохи далі на північ.

Елуф підійшов до Клодет і смикнув за носа так, що в неї аж сльози виступили на очах. Знову регіт. В їхній хаті завжди сподівалася отаких дрібних принижень: кожен мусив своє витерпіти.

Коли Клодет була сама, їй спадало на думку безліч дотепних відповідей, але як треба було, вона не спрагавалася на жодну: ставала справді тупа, як віця. Терпіння її кінчалось, а вони й далі нападали на неї: мабуть, треба буде нині наживати п'ятами.

Але врятувала її Меріт, майже доросла дівчина, що сиділа в кутку й читала. Всі інші мусили робити щось корисне — чистити картоплю, стругати сокирища й держакки, готувати пастки. Але Меріт була геній, а крім того, найвродливіша, тому їй дозволено робити, що їй хотілося.

— Заткніть пельки, шмаркачі, — сказала вона.

— Пельки не мають затички, — відповіли ті хором.

— Ходи сюди, Клаудето, хай собі дуріють.

Клодет прошмигнула до Меріт і сховала голову в неї на колінах. Меріт читала далі й неуважно гладила малу по голові.

Решта вернулася до своєї роботи й до сварки.

Ані на Острові, ані в Екстреску ні в кого не було таких удатних дітей, як у Скратарів. П'ятирічні дівчатка вже вміли доїти корову, дванадцятирічні хлопчакки копали канави й рубали ліс. Вони працювали ніби розважаючись, весь час розмовляли, сміялися. Аби тільки було де заробити! Куріпок і зайців спершу можна було вполювати на купинах, а потім доводилося ходити все далі, та й ціна на них падала. Скратарові дванадцятирічні дівчатка ставали на службу в якійсь садибі й працювали як дорослі за самі харчі, куток та ще, може, яке шмаття. А безробітні чоловіки неприхильним оком дивилися на Скратарових хлопців, що так рано пхалися рубати ліс. Але вибрати картоплю й громадити сіно їх наймали радо. Цілі канікули вони працювали по-

денно на селі. Вони більше вірили в гроші, якийсь випадковий заробіток, ніж в ідею орендування. Вони насаджувалися на орендованій землі тільки тому, що важко було дістати якусь іншу роботу, але без тієї надії, що підганяла Франца.

Скратари нічим не переймалися, і самі себе не брали наповажне.

Стіна наставила окріп на пальт¹. Одна дівчинка чистила картоплю, друга терла. Вона здерла пальця й заплакала.

— Ну, є чого ревти, — мовила Стіна.

— Гляньте, як цебенить кров, мамо!

— То й добре, бо ми вже забули, який на смак справжній пальт. Шість тижнів минуло, як ми зарізали останню худобину. Як і далі їстимемо саме жито й оселедці, то висохнемо, як тріски, — приказувала Стіна.

Сама вона була груба, вугласта, мов важка колода.

— Тьху, хай мені чорт, коли я скуштую того пальта, що його Тира запаскудила кров'ю! — вигукнув котрийсь із хлопців.

— Ото діло, знайдуться такі, що радо з'їдять за тебе!

— А ти не можеш тримати пальця над відром, нечупаро! — не вгавав хлопець.

Вони зчепилися й замахали кулаками.

— На тобі за нечупару! — сказала дівчина й штовхнула його у відро з помиями.

Втрутився Елуф і розборонив їх.

— Чи скоро вже там закипить? — озвалася Стіна й відчинила дверці в плиті. — Ну, це вже неподобство! Хата повна дітей, а чи котре здогадається підкинути дров!

Вона змела зі скриньки Віран і підняла віко.

— Те саме й тут! — гриміла вона. — Ні трісочки! Ану скоч по дрова, Віран!

За хвилю Віран повернулася з великим, акуратно складеним оберемком дров і шпурнула їх до скриньки...

— Є ще там у бодні сало? — запитала Стіна, і Сабіна побігла в льох поглянути.

— Нема! — гукнула вона знизу.

— А ти пошукай краще! Може, де прилипло на дні.

— Киньте мені кочергу, бо сіль роз'їдає пучки, аж щемить.

— Кайсо, кинь тій принцесі кочергу в льох. І що з таких цяць повиростає? Роз'їдає пучки! Може, не солити сала через твої пазури? Ну, то як, знайшла щось? — бурчала Стіна.

— Ані шматочка!

— Так я й думала. Ця згряя вовків змете бодню сала, що й оком не змигнеш.

— Королю то, певне, стає сала на пальт, — поглузував Елуф.

— Ото дурний! Думаєш, король їсть пальт?

— Якщо не їсть, то міг би нам дати бодню сала, поки почнуть рубати ліс.

Сабіна саме вилазила з льоху; Вільгот

метнувся, зачинив ляду і став на ній зверху. Сабіна почала гупати кочергою й кулаками.

— Пусті, бугаю, а то...

— Скажи: любий Вільготе, будь такий ласкавий і відчини ляду.

— Я вискубу тобі всю гриву з голови!

— Тоді пильнуй своїх патлів.

— Ох, та випусти її, ти, чортяко! — мовила Стіна.

— Я її не тримаю, нехай лиш попросить трохи звичливіше. Їй там хочеться сидіти, самі чуєте.

— Слухайте, а що як справді написати королю, га? Попросити, щоб прислав нам бодню сала, — мовив Елуф.

— Напиши з оплаченою відповіддю. Земельна управа завжди пише з оплаченою відповіддю, як хоче її дістати.

— Меріт, прокинься! Сідай і пиши королю.

— Аякже! Вона ще не з'їхала з глузду, — бурчала Стіна.

— Меріт! — кричали діти. — Не чуєш, що ми кажемо!

— Не заважайте генієві! Без неї обійдемося. Велика штука — написати лист королю!

Елуф сів до столу й застругав олівця.

— Дайте паперу! Швидко!

— Паперу... паперу...

Діти заметушилися, почали зносити йому газети, каталоги, але він усе те забракував. Аж клапоть сірого паперу, що ним колись загортали голову цукру, виявився придатним. Діти оточили стіл, і Елуф почав складати листа:

— «Шановний королю! Цікаво, чи ти...»

— А можна казати на короля «ти»?

— Уяви, що можна! Видно, що ти не читав «Пригода Густава Вази в Даларні». Отже... «Цікаво, чи ти споживаєш...»

— Споживаєш... Що ти плетеш, пиши про сало!

— Не галасуйте, і слухайте, що я кажу! Прості люди їдять, а королі споживають, така ж голота, як ви, жере! В цьому й відмінність. На чому я спинився? Ага: «споживаєш і тепер пальт. Бо ми його дуже любимо, а надто, як у ньому є сало. Але тепер бодня порожня. В нас тут трохи скрутно...» Отак треба звертатися до влади, покірно, розумієте!.. «трохи скрутно... і сподіваємось, що коли тобі бодня з салом не потрібна...»

Вільгот забув, що треба тримати ляду від льоху, й підійшов до столу подивитися на лист до короля. Сабіна, що причаїлася внизу, грюкнула лядою, вискочила й кинулась на брата.

— Ось тобі маєш, любий братчику! — крикнула вона й сипонула йому за комір жменю солі.

Всі почали сміятися з нього так само весело, як перед тим сміялися з Сабіни.

Дитина, що лежала в скриньці з-під цукру, почала плакати.

¹ Пальт — шведська страва: коржі з тертої картоплі й борошна, присмачені кров'ю та шматочками сала.

Віран узяла дитину і, гойдаючи, хотіла її нести, проте якась ганчірка зачепилася за цвях і не пускала.

Стіна побачила це й накинлась на Елуфа:

— Скільки разів я тобі казала повитягати цвяхи зі скриньки! Такий великий хлопчисько, а не розуміє, що треба зразу цвяхи витягти, як відбиваєш віко. Дитина вже велика, крутиться, тож може скалічитись і вмерти від зараження крові.

Елуф добродушно виправдувався:

— У цій хаті я кругом винен. Сиджу й сушу собі голову, як дістати шматок сала, а тут виходить, що я калічу ваших дітей! А за хвилю знову почнете нарікати, що маєте їх забагато. І знов, мабуть, я винен. Вільготе! Скоч до дровника по обценьки, зараз повитягаємо бісові цвяхи з коліски того принца. До речі, у кого вчора болів зуб? То заодно повисмикуємо йому пеньки.

Стіна вдоволено засміялася: син не дасть собі в кашу плюнути. Але зуб уже ні в кого не болів.

— Тісто готове, хто буде ліпити? — мовила вона.

— Дайте я спробую! Я ще ніколи не ліпила, — сказала Віран.

— Ти ще мала, тільки дарма вимастишся, — відповіла мати.

Але старші дівчата захопилися листом до короля, а Віран годі було втримати. Вона зіграла з підмурка біля плити кицьку, висадила туди миску, а сама стала на ослінчик. Дівчинка вмочала руки в миску, тоді набирала тіста, скільки влазило в її пригорщу.

— О господи, та в тебе замалі руки, дивись, упаде! Такі дрібні коржі, дрібніші за кнедлі! Вмерти можна зі сміху! Ха-ха-ха, і це називається пальт! Ходить гляньте, як Віран ліпить овечі буруб'яшки замість пальта!

Всі забули про лист до короля, про цвяхи, що їх треба було повитягати, й збіглися до Віран, глузливо регочучи. Але та стояла твердо, й гадки не маючи комусь поступитися. Тільки тріпала чорними косами й блискала такими самими чорними очима.

Зайшов господар, Яні. Коли чорні, патлаті діти скидалися на Стіну, то ті, що мали руді кучері, вдалися в Яні. Тепер у нього було небагато волосся, але й те, що лишилося, свідчило про колись буйний чуб. Колись він був залізничник, а Стіна куховарила, однак довелось кинути роботу, бо Стіна щороку народжувала дитину, а залізничні бараки не були розраховані на великі родини.

Яні був жиливий, худий і сміявся якимось бездушно, так, ніби хтось ненастанно спускав згори тачку, навантажену камінням. Хлопці оточили його й просили погратися з ними в змаганку на пальці — хто кого перетягне, а як він стомився, назвали його ледачим волом.

Клодет лежала на колінах у генія, під

книжкою, і дивилася на світ Скратарів. Він викликав у неї страх і заздрощі.

«Державним орендарем може стати кожен шведський громадянин, що показав себе ощадливим, тверезим і чесним, а також має силу і вміння вести невелике рільниче господарство».

Нордмарк відповідав тільки першій із цих вимог. Зачатий у голоді, він потім весь свій голодував і ніколи не мав стільки снаги, щоб думати про свої обов'язки. Майбутнє своє він міряв короткими проміжками: від сніданку до обіду, від обіду до вечері. А метою його життя було хоч раз наїстися досхочу ковбаси, але він так палко про це мріяв, що йому вже не ставало сили на якусь дію, що привела б його до мети.

В ньому не було й крихти хитрощів, він не вмів складати плани на місяць наперед, і на все життя лишився дитиною, тільки що за це йому не відкрився рай на землі.

Життя подарувало йому ласкаву Гільду й п'ятеро синів. Мабуть, саме завдяки їм він і дістав оренду; п'ятеро хлопців можуть стати п'ятьма клинками, що розколять твердиню боліт, якщо батько буде тим обухом, що битиме по них.

Нордмарк поки будував собі хату, як того вимагав контракт, жив у Францовій стайні. Але він виявився таким забарним будівником, що Франц, якому урвався терпець, вигнав його разом з родиною, яка вже недораховувалась одного сина, бо найменшого якогось ранку знайшли мертвим.

Яні Скратар на той час уже скінчив будуватися, і Нордмарк перебрався до його стайні. Там помер іще один майбутній осушувач боліт, і Нордмарк заявив, що будівництво не має сенсу: якщо й далі сини вмиратимуть таким темпом, то скоро йому не треба буде хати.

Яні також хотів спекатися їх, і коли докори не змогли підігнати Нордмарка, зійшлися сусіди й за тиждень завершили будівництво. Вони працювали так завзято, що Нордмарк не зважився навіть підійти до них, не зважився й подякувати. Вони весь час ображали його, то як він мав розмовляти з ними? Хотів пожалітися Яні, що змога на будівлю надто мала, а Яні на те відповів, що її дають тільки як заохочення і за неї можна купити корову.

Про корову Нордмарк ще навіть не встиг і подумати. Він спробував поскаржитись на свою біду Францові, але той тільки щось бурчав і пирхав: сердився на землю. І це той, що вже стільки розкорчував ґрунту! Сусіди його переймалися надто далекими справами і були дуже нетовариські. Стефан, правда, мав більше часу, але він балакав тільки про коней, а тому, хто зроду не мав коня, не дуже цікаво було таке слухати.

Пригнічений Нордмарк вертався додому, до Гільди. Сидів на кухні й розмірковував у чотирьох стінах, а тим часом його неприємні сусіди надсаджувалися коло землі.

Йому ставало гірко на серці, коли він думав про сусідів. Він запрягнувся б, що кожен із них хоч раз у житті наївся досхочу ковбаси. Таким легко показувати свою перевагу тому, хто труситься над збираним молоком. Нордмарк не був дурний. Принаймні він мав розважну родину. В його хижі панував лад, вони не лаялися, як Скратарі, й не мовчали так уперто, як Франц. Гільда народила ще двох синів і дала їм імення тих, що померли. Якби тільки вони мали що їсти, то їм справді жилося б гарно.

— Еге, якби десь близько було озеро! Тоді було б не штука прогодуватися,— казав Нордмарк, побачивши котрогось із Скратарів на лижвах з упольованою дичиною за плечима.

Спершу вони також ловили часом то зайця, то куріпку, але це тривало недовго, бо незабаром сусіди зовсім спустошили болото.

— Бігти на лижвах стільки кілометрів за однією куріпкою! Ще зомлієш і впадеш у болото. Треба не бути голодному, щоб отак ганятися за дичиною, як оті Скратарі.

Та найбільше винні були горностаї, що Нордмарк занехаяв полювання. Він зловив їх аж десять штук за зиму й вирішив, що ці коштовні тваринки зроблять його багатієм. Коли він упіймав першого, Гільда зняла з нього шкурку (ніхто, крім неї, не витримав би такого смороду), і Нордмарк почав обмірковувати з синами, хто з гендлярів вартий того, щоб продати йому хутро, коли раптом у нього заболів зуб. Не допомагав ні тютюн, ні горілка, він аж плакав від болю. Тоді Гільді спало на думку прикласти до щок горностаєву шкурку— і диви, помогло! Відтоді Нордмарк не міг жити без шкурки. А щоб ніхто в родині йому не заздри, він вирішив, що кожен Нордмарк матиме таку шкурку, як пам'ятку про те, що їм мало принести багатство.

Десь за місяць Нордмарк упольовав і поділив сім шкурок. Потім добув ще три й продав по півтори крони. Він дуже записався й натякав сусідам, що знає різні способи полювання на горностаїв. Він, мовляв, не думає марнувати часу на зайців, білок чи якусь іншу мізерію.

Проте щастя його скінчилося на десятих горностаях. І хоч як він ставив сильця та

хоч що казав, а більше не міг упіймати жодного.

Але кожен у родині мав тепер свою горностаєву шкурку й любив її. Вона огортала йому шию, затуляла груди, мандрувала з кишені до кишені, гріла стегна й руки, її востаннє гладили ввечері й найперше сягали до неї вранці. Навдивовижу м'якеньке хутро витончило Нордмаркам шкіру, зробило її чутливою.

Попри Нордмаркову сувору заборону Гільда не раз пробувала продати свою шкурку, але їй не щастило, бо шкурка була надто брудна. І завжди, хоч як їй треба було грошей, вона відчувала полегкість, що може залишити собі цей божий дарунок.

Вранці, як намерзала ожеледь, а дровник був порожній, батько і котрийсь із старших синів сідали грати в гудзики: кому випаде піти по хмиз до лісу чи нарубати дров, щоб можна було зварити каву.

Вони мали двадцять гудзиків, нанизаних на довгу нитку. Двоє гравців ділили їх порівну і тримали в кулаках. Тоді один починав угадувати, скільки другий має гудзиків у правій руці. Якщо вгадував, то забирав їх і пересував по довгій нитці до себе, а якщо ні, то віддавав стільки своїх гудзиків, на скільки помилювся. Гра могла тривати й кілька годин, гудзики мандрували туди й назад, часом зачіплялися за якийсь вузлик і крутилися на нитці — страх цікаво було дивитися. Переважно то були чоловічі гудзики від штанів, але подекуди між ними білів і кістяний: то Гільда зласкавилась і дала щось із сзого вбрання. Ті білі гудзики скоро стали найулюбленіші, хоч решта також мали кожен свою вартість, хай і не сталу. Наприклад, був там один такий поганий гудзик, що всі його зненавиділи і зняли з нитки, а котрийсь хлопець казав, що він йому навіть снівся. Але за якийсь час їм почало бракувати знятого гудзика; хлопець, що його той гудзик мучив уві сні, пообіцяв якось до нього звикнути, і гудзика знов зашили на нитку. І ти ба: кара ніби допомогла; поганий гудзик якось посумирнішав, зробився приємніший і майже такий вартісний, як гудзики від Гільдиного ліфіка.

Та гра мала свій чар. Коли гравці аж надто розпалювалися, то могли полоскотати собі губи горностаєвим хвостиком — це заспокоювало. Рубання дров було неминучим злом, якщо ти хотів тепла, а гра в гудзики давала безпосередню втіху. Звичайно, вони завжди казали, що грають тільки на те, аби визначити, кому йти по дрова, та потім забували причину. Майже щоразу про дрова дбала Гільда і не сердилася за те. З нею часто ходив кульгавий Гадар, її передостанній син.

Коли до Нордмарків зазірав світанок, господар дому заявляв, що не радий йому. Щось гірше було в його голосі, коли він отак вітав божий день.

Гільда ставилася до чоловіка з пошаною,

вона дуже добре розуміла, що її лагідність — щось простіше за його гіркоту, тому й брала на себе чоловікову роботу, ніби невелику покуту за те, що вдосвіта їй не доводиться прокидатися з гіркими думками.

Коли в хаті трохи нагрівалося й Гільда мала вже якесь тепле питво для своїх чоловіків, вони відкладали нитку вбік.

— Ти, Гільдо, золотко. Хотів би я бачити такого, хто зважився б заявити, що має кращу шкурку, — казав Нордмарк.

Він сьорбав теплий напій — дуже рідко то була кава — і не переставав хвалити дружину. Скратарова Стіна має бридку пику, Стефанова Анна — стара відьма, а Фріда в того Франца — кістлява й суха, мов тріска, аж кістки торохкотять, тьху, страшно подумати, щоб з котроюсь із них довелося жити.

Він гірко блимав очима на вікна, зате хлопці ніжно дивилися просто на матір — вони обожнювали її. Гільда почувала себе не гідною такої шани, і всі нехитрі думки її були спрямовані на те, що б їм приготувати на обід.

Коли давали винагороду за корчування, неважко було готувати обіди. Тоді Нордмарк сам вирушав до Екстреска і приносив повний рюкзак харчів. Але таких днів випадало небагато порівняно з тими, коли теж хотілося їсти, а грошей не було.

Тоді Гільді доводилося йти в Екстреск чи в Ірбек і просити, щоб дали хоч крихту в борг. Раз вона добралася аж до окружного містечка, спітніла, понатирала собі ноги і в крамаря просто зайшлася плачем. Не дивно, що крамар їй відмовив, але їй так пекло, що вона не могла опанувати себе, хоч як намагалася стримати сльози. Зрештою крамар зглянувся й порадив їй звернутися до Тальгрена — голови опіки над убогими, і вона все-таки вернулася додому не з порожніми руками.

Останнім порятунком була Анна. До неї Гільда йшла після дводенного голодування, сідала й терпіла муку приниження, годинами чекала мовчки, бо ж усі — і Скратарі, і Франц — знали, що Нордмарк з синами голодує. Стефан глузливо всміхався, а Анна вдавала, що не помічає її. Врешті тицяла їй хлібину й баранячу лопатку, не озиваючись ані словом і навіть не глянувши на неї, — ох гіркий то був хліб і гірке м'ясо!

Проте бували дні, коли вона не принижувалася, коли плечі приємно давив рюкзак і крізь брезент та одяг можна було відчутти тверду опуклість головки цукру, податливість ворочка з борошном, пакуночок з тіюною — тим солодким непотребом, хай йому біс — і кільце ковбаси — найчудовіші ласощі. Коли вона молилася богові, щоб допоміг їй ще десь роздобути харчів у борг, то уявляла собі всемогутнього на троні з цукру і з кільцем ковбаси навколо голови.

А тим часом її домашні грали в гудзики, мов навіжені. Коли Гільда вирушала по харчі, не могло бути й мови про якусь роботу. Завжди кажуть, що хто не працює, той не їсть. Але мало є таких, що розуміють інше: хто не їсть, той не може працювати. Нордмарки розуміли це, тому й грали в гудзики.

Коли верталася мати, вони тремтячими руками хапали рюкзак і клали на стіл. Часом руки так тремтіли, що вони не могли розв'язати вузла, і доводилося його розтискати. Тому шнурок ставав дедалі вузлуватіший.

Спершу кожен заживав пучку тютюну. Потім вони хапали все, що траплялося під руку.

Гільда тим часом розпалювала плиту і дуже лагідно натякала їм, що найкраще було б зварити їм що годилося б трохи почекати. Але ніхто її не слухав. Нордмарки набирали в жмені вівсяних пластівців і пхали до рота, відколювали великі шматки цукру, а ковбаса, незрівнянні ласощі, мандрувала від одних зубів до інших. Кожному діставався чималий шмат, але не стільки, щоб наїстися досхочу.

Коли Гільда врешті приступала до столу, рюкзак був розмотлошений, наче в ньому жирували лисиці. Проте вона пильно вибирувала все до купи, не пропадала жодна крихта. А потім робила дива, ще кілька днів готувала з того, що лишилося, якусь юшку.

А чоловіки покотом лежали на підлозі й коротку хвилю втішалися життям. Тоді починали корчитися, стогнати і викручуватися з болю, мов черв'яки, коли їх торкнеш прутиком. І вже до вечора, геть позеленілі, тільки те й робили, що бігали надвір.

— Ну чи не сам чорт це вигадав? Щоб людина була така бідна, щоб аж не могла їсти! — нарікав Нордмарк.

Однієї незвичайної осені вони спромоглися на корову й поросся. Отримали гуртову роботу в державному лісі і призбирали трохи грошей. Але не витримали цілоденної праці, як сусіди, і вважали, що за таку мізерну платню не варто так надсаджуватися. Коли робота в лісі скінчилася, вони навипередки з Скратаровими хлопцями і Францом жалілися, що найгірше бути орендарем, — нема до чого взимку рук прикласти. Але в душі раді були, що вже не доведеться рубати ліс, можна вранці лишитися вдома з Гільдою і грати в гудзики.

Так скінчилася та незвичайна осінь і почалася довга зима. Одного ранку поросся здохло. М'ясо виявилось чорне, непридатне до їжі. Зразу після різдва в них скінчилася картопля й сіно. Довелося зарізати корову, яку виклопотав Гільді Тальгрен. Гільда спробувала продати трохи м'яса, але не знайшлося покупця, бо воно було страшенно пісне.

Чимало борошна, отриманого з округи як допомогу на свята, з'їли миші.

А Нордмарк промовляв до кривих стін:

— Ми тільки на те й живемо, щоб нас визискували. Багатії веселяться собі за наш кошт. Якби я лиш знав, де їх шукати, то миттю пішов би, присоромив і змусив потрусити гаманцем. За худобу нас мають! Ні, якісь зміни мусять настати.

Дружина й діти шанобливо слухали Нордмарка. Голос у нього був якийсь глухий, ніби він засунув голову в бляшане відро. Але говорив він владно, і вони ніколи й не мріяли про кращого голову родини.

Острів був надто мокрий, щоб на ньому родило жито й картопля.

Скратарі, після того, як кілька років підряд усе в них вимерзало, кинули засаджувати поле.

Нордмарк, навчений досвідом сусідів, зовсім не марнував праці й насіння на невдячну землю.

А Франц копав канали, угноював ґрунт і засаджував його рік у рік. Щовесни Нордмарки пробували виманити в нього насінної картоплі, покликаючись на почорніле торішнє картоплиння і на любов до ближнього. І щоразу Франц відмовляв їм, казав, що цієї осені воно вже не почорніє та й допомагати таким ледарям однаково, що вичерпувати наперстком воду з моря.

Обидві сторони вважали, що мають слушність у тих весняних диспутах, що скінчилися аж через п'ятнадцять років: тоді вперше у Франца не вимерзла картопля, і він це відзначив тим, що сам дав Гільді цілу діжку картоплі.

Перші засновники Екстреска теж починали колись обробляти землю коло болота: викопали канали, підсушили ґрунт і мали доволі сіна. Але картопля й жито вимерзли: довелося кинути луки й будинки і корчувати землю трохи вище. Вони перебралися на південне узбіччя болота, де родило і жито і картопля, і з часом там виросло багато хуторів.

Державним орендарям виділили землю, що нею сто п'ятдесят років тому знехтували вільні поселенці.

Тож острів'янам доводилось випрохувати за відробіток у щасливіше розташованому селі грядку на картоплю чи нивку під жито. Більшість поселенців мали мізерні господарства й самі себе вважали за відсталих, але ті люди, що приходили з низького Острова й нарікали на мороз, здавалися їм тінями їхніх прадідів. Поселенці, що жили вище, відчували свою міць. Вони могли обійтися без відробітків острів'ян, хоч часом радо користувалися з їхньої допомоги, а острів'яни цілком залежали від їхніх грядок на картоплю й нивок на жита.

І ті, й ті робили все, що могли, аби вдавати з себе рівних. Коли орендарі, ніби жартома, натякали на позику, господарі з села втішали їх і так само ніби жартома казали: хай радіють, що не мають справи з

банками, нема гіршого лиха, як сплачувати відсотки. Своїх злиднів ні ті ні ті не хотіли показувати — вони б тоді здавалися ще більшими. Але турботи господарів були почесніші, це було очевидно для всіх. Навіть, якщо халупи, де вони мешкали, були в боргах аж по самий димар, однаково то були їхні халупи. А орендарева хата належала державі. Орендареві доводилося платити за неї страхування, а як вона згорить, то відшкодування одержувала держава.

Тільки Франц не брав у селі землі на відробіток, щовесни він порався на своєму неродючому полі. Восени, як починалися морози, він їхав до містечка і докуповував те, чого йому бракувало.

Анна не була така горда, як Франц, і наймала кілька грядок у Петруса, а платила за них вовною.

Франц, навпаки, сам позичав сусідам коня. Він єдиний на цілий Острів мав коня, і через це йому завжди хтось був винен відробіток. Кінь поставив його вище за решту острів'ян, робив господарем, що міг не запобігати чужої ласки.

Одного гарного весняного ранку кілька Скратарових дітей і Анна, кожне з мішками картоплі, а також Нордмарк з одним відром (і з надією, що в селі доповнить свій мізерний запас) вирушили в село.

Шестирічна Клодет досі ще ніколи не була в Екстреску. Вона так просила взяти її з собою, що Анна й Фріда здалися, подумавши, що восени вона піде в школу, то хай уже тепер трохи звикає до людей. Вони виїхали рано, і надворі було ще холодно. Клодет сиділа на возі й думала, що ось зараз воно почнеться, досі не було нічого Справжнього, але скоро почнеться Справжнє. Вона зітхала і тремтіла від холоду.

В мерехтливому світлі дорога ніби текла назад, а надто, як примружити очі. Клодет дивилася повз хлопців з Острова, повз коня, повз свою дитинність.

Острів'яни під'їжджали з північного боку до узбіччя, що здавалося темним і пустельним. Унизу видніли дві покинуті вугільні ями і скособочена хижка, вище стриміло кілька розкошланих дерев: вони стояли там, ніби залишені напризволяще, й дивувалися. Вітер з боліт узимку був їм за вчителя, що добре вміє скувати за чуба.

Нагорі блищала вікнами школа, а далі починалося село Екстреск — недарма Клодет хотіла сюди їхати.

Усміхнений світ, кращий світ — авжеж, для дівчинки це було Справжнє. Тепер вона зрозуміла, чому у Франца в очах з'являлася шаноблива заздрість, коли заходила мова про село і про господарів.

Звідси було далеко видно: гори, ліси й озеро.

В голові Клодет майнув спогад про домівку, про рівне подвір'я, де вона б тепер ходила, якби їй не пощастило поїхати сюди.

А небо тут було зовсім не таке, як удома. Там воно не мало ні початку, ні кінця. Часом, правда, нависало над кущами, наче сіра або рожева плахта, але звичайно відсувалося ген далеко, зовсім не дбаючи про садиби острів'ян. А тут над селом воно здійсалося, мов велетенське склепіння, і видно було, де воно причеплене до гірських хребтів. Дуже далеко причеплене, аж у голові паморочилось, але, все-таки видно кінець. Як тут безпечно!

Анна садила всю картоплю в Петруса, тому вони з Клодет пробули в нього цілий день, а решта острів'ян ходили з місця на місце. Їхній сміх і жарти чути було по всьому селу. Слава богу, що минула зима, — тепер вони безмежно дивуватимуться цьому аж до косовиці. Скратари, хоч і голота голотою, але завжди приносять з собою багато радості.

Готову грядку маркували, тоді жінки йшли з відрами й садили картоплю, а хлопці за ними загортали рядки. Кінь тягнув марок, що лишав за собою чотири жолобки зразу. Не треба було придавлювати його камінцями, аби глибше заходив у землю: діти стояли в черзі, щоб проїхатися на ньому замість тягара.

Петрус мав двох дочок, Грету й Карін, яких називали одним іменням: Грета-Кайса. Вони були однакові на зріст, однаково вбрані, тільки що Грета товста, а Карін тоненька й гарна. Грета й Клодет виявилися однолітками.

Всі три дівчинки по черзі їздили на Петрусовому маркові; він садовив їх, помагав злазити, ласкаво озивався до них.

Батько так вовтузиться з дітьми! Клодет завжди хотіла мати такого батька й знала, що є такі батьки. Це Франц винен, а не вона...

Грета була такий самий опецьок, як і вона, тож Клодет її розуміла. Хіба ж не здавалося їй завжди, що серед дітей на Острові когось бракує, що десь у світі має бути така, як вона? Ось вона знайшла собі двійника і зустрілася з ним!

У Грети-Кайси була бабуса, худенька жінка з вишуканими манерами. Її звали Карін, і вона доводилася Анні сестрою в перших. Вона також виходила в поле, але майже нічого не робила, тільки весь час балакала, старанно добираючи слова.

Обидві бабусі цілий день трималися разом.

Коли Клодет побачила їх укупі, то завважила, яка Анна згорблена, чорна й бридка. Очей у неї мовби й не було, саме тіло, просякнуте духом гасу, вовни і злості. Клодет опинилася в скруті: та велика Карін була краща за найкращу в світі Анну. Її можна було любити всю: руки, шию, очі — темно-карі, куди кращі за бабусині блакитні. І так, крихта по крихті, Клодет зрікалася бабусі, дедалі дужче обожнюючи цю нову, і со-

помілилася своєї зрадливості. Біла Карін висловлювалася поетично, казала, наприклад, що цей ранок присвячує всевишньому, й раділа, що владу ночі зломлено.

— Коли земля, ця долина сліз, така гарна, то як прекрасно має бути над нею, де живе наш володар!

Вона пестливо зводила вгору довгі сухі руки, ніби торкалася небесного склепіння.

А зігнута Анна порпалася у відрі, брала картоплини з довгими паростками, клала в землю, пильнуючи, щоб відстань між ними була однакою, і немов знічувалася перед своєю неземною сестрою. Клодет слухала, розтуливши рота. То над велетенською блакитною шапкою неба, що вкриває Екстреск, є якась прекрасна оселя? Мешканці села, принаймні Карін, тужать за тією оселею. Аж дивно, невже є щось краще за Екстреск?

— ...але з мене погана молільниця... Не можу віддуратися земних справ. Скрізь воно навідає на мене, те борошно гріха!

І Карін струшувала руки, як пекарка, що запорошила їх у борошно, і щільніше обгортала спідницею ноги. Клодет стежила за кожним її рухом, здогадуючись, що борошно гріха — це курява, яка здійснюється з грядки за марком, але не могла добачити, чи осіло її на Карін більше, ніж на інших.

Її запросили на каву, і в Петрусовій кухні було дуже весело. Беті розмовляла голосно, чітко, а Петрус запобігав перед нею. Знову Клодет порівнювала все з своєю домівкою: у них тільки блискали очима, бурчали й злостилися. Клодет хотіла бути дитиною в цій хаті, всміхалася до Грети, бажаючи, щоб та її визнала за свою.

Однак Грета, що, мабуть, звикла подовгу боротися за чийось прихильність, не йшла їй назустріч. Вона оберталася до меншої сестри, впадала коло неї; поводитися з нею, як із лялькою, — була ніжна, але владна. То гладила по білявих косах і крадькома зиркала на Клодет: дивись, мовляв, на цю буйну гриву, це коси моєї сестри! То вдавала, ніби в Карін розстебнулася сукенька, ставала позад неї і, перебираючи гудзики, знову хвалькувато зиркала на Клодет: це моя сестра, і більше нічия! Приємно мати сестру. Я можу робити з Карін, що хочу. В тебе, здається, нікого немає. А ми з Карін маємо одна одну і можемо обійтися без тебе!

Клодет відповіла їй поглядом, сповненим захвату. Та ось Грета почала перешіптуватися з Карін, і Клодет охопила така заздрість, що вона сховала голову на колінах у Анни.

Поки діти провадили це мовчазне змагання, старші розмовляли про своє.

— У Франца така несмілива донька, — сказала стара Карін.

— Це тому, що вона не звикла бути з людьми. Ось піде до школи й освоїться.

Грета злякалася, що довела Клодет до

сліз, а їй цього не хотілося. Старші вважають, що Клодет соромлива, то нехай і про неї так само думають. Вона підійшла до своєї бабусі й стиха попросила:

— Запитайте тітку Анну, коли ця дівчинка піде до школи.

— Сама запитуй, дурна!

— Я соромлюся, — сказала Грета, сповнена каяття.

Клодет, засяявши, звела голову й прокачала:

— Школа починається першого вересня.

Старші засміялися, проте дівчатка врочисто презирнулися: авжеж, школа починається першого вересня.

Грета кинула свою гарненьку сестричку й підійшла до гості. Дістала пошарпаний буквар, потягла Клодет у куток.

— Ти знаєш літери?

— Ні.

— А я знаю.

Знову перевага на боці Грети. Вони сіли на лаву й заходилися складати літери. Клодет зітхала, така була щаслива. За один день вона познайомилася з такою, як сама, дівчинкою та ще й взнала дивовижні літери.

День був нескінченним дивом. Надвечір і Клодет захотіла додому, щоб на самоті спокійно все обміркувати. Вона проказувати про себе чудові слова й пісні старшої Карін, згадуватиме вродливу малу Карін, а як доведеться боронитися від зухвалих Скратарів, уявлятиме собі її коси. Але найперше думатиме про Грету. Чи Грета знає, що вони схожі? Навряд. Клодет зважилась запитати, чи вони зможуть сидіти на одній парті в школі, а Грета відповіла, що сидітиме з Гурлі. Може, вдома вона придумає, як здобути Грету тільки для себе. Восени, першого вересня, в Екстреску, в школі. Це звучало мов пісня.

Вона була запаморочена, втомлена і хотіла додому, на рівний острів, хотіла додому, щоб можна було віддатись тузі.

Старша Карін провела їх дорогою, коли вони ввечері йшли до того місця, де збиралися всі острів'яни.

Ця біла жінка була ласкава і вдячна, що бог дав їй таку приятельку, як Анна, і такий день. Анна ж бо розуміє, яка вона опора для своєї сестри.

Анна, що не звикла до влєсливості, була збентежена таким виявом приязні.

— Це ти щиро?..

Вона знітилася, втішена і збентежена.

— Для мене ти важиш більше, ніж усі інші жінки. Одне тільки є в твоєму житті, одне, Анно... Я далека від того, щоб... Це не моя справа... — Карін пішла швидше, зіщулилась, наче їй було холодно, і, рвучко обернувшись, додала: — Як ти могла вийти за такого... за такого розпусника! Це вже мені в голові не вміщається.

На дорозі зробилося зовсім тихо, бабусі, одна біла, друга червона, важко дихали.

За хвилину Анна відповіла:

— Не все ж може вміститися в твоїй голові, божа овечко.

Потім знов запала мовчанка.

Запитання вжахнуло Клодет. Але відповідь її вдовольнила — хитра й слухна. І знову Анна в її очах стала найкраща з найкращих.

Осяйна Карін зігнулася, посіріла й почала виправдуватися. І Анна вибачила їй: вони сказали собі, що більше не згадуватимуть про цю справу.

Над'їхали з галасом остров'яни; Клодет підсадили на віз, а Анна вилізла сама, темна й неприступна.

Клодет почула, як сумирно прощалася Карін:

— Хай вам бог помагає доїхати додому.

Дрімуючи, вона слухала, як остров'яни оповідали про свої враження від проведення на селі дня.

— Собаки, та й годі! Весною ми їм потрібні! Улітку, коли треба збирати сіно, вони готові кланятися в ноги орендареві. Вони, як збирають картоплю й овес, теж запобігають у нього ласки. А взимку — хай би того орендаря чорт ухопив!

Гадарові лишався ще рік до школи, і йому бувало так тоскно, що часом він ішов до лісу і скавулів, як цуценя на ланцюгу.

— Ще трохи, і ти підеш до школи. Побачиш, тобі ще перехочеться туди ходити, — казали старші брати з хитрою міною.

А ласкава Гільда гладила його по голові і змахувала сльози: ще одному її синові доведеться скуштувати науки. Якби вона могла, то зробила б, щоб час минав швидко для тих, хто вже ходить до школи, і сповільнювався для малих, котрі ще не доросли до науки.

Проте Гадар нудився, йому кортіло побачити інших людей, крім остров'ян, хотілося побачити світ.

Якось він пожалівся Гільді, що захворів.

Можє, знову нога, та злочасна нога, що була трохи задовга й часом боліла. Ба ні, то щось інше, дивовижніше — з носа в нього лізе кінський волос. То було щось таке незвичайне, що йому ніхто не боронив уживати одну з батькових хусточок, і він таки довів, що, як висикається, з носа в нього виходять коротенькі кінські волосинки.

Гільда була вражена, Нордмарк перелякався, вся родина впадала біля Гадара. Егрон позаздрив йому, почав і собі сякати-ся, та хоч скільки натужувався, нічого не виходило. Батьки почекали день, тоді порадились із знахаркою Анною. Та засміялась і заявила, що доведеться звернутись до лікаря, бо на таких хворобах вона не знається. Можє, вона вважає, що то щось небезпечне? Ні, не вважає, але задля хлопцевого добра вони повинні неодмінно «поїхати й спробувати».

А Гадар сякався щогодини й щоразу виходили коротенькі волосинки. Хлопець зробився нервовий і неспокійний, часом збуджено сміявся, що ніби ножем різало Гільду по серці: вона ж бо пам'ятала, які веселі були її діти, що повмирали.

Третього дня Нордмарк вирядився з Гадаром до лікаря. Анна виявила несподівану щедрість: сказала, що дасть їм грошей на дорогу, якщо Громадська опіка вбогими не захоче платити. Крім того, вона позичила Гадарові білого носовичка, щоб лікареві було краще видно його хворобу.

Вони поїхали до містечка автобусом. Гадар уперше в житті їхав автобусом і був радий-радісний.

Нордмарк не вельми звик подорожувати автобусом, тож тішився разом із сином і зовсім забув, що він нужденний орендар. І тільки раз за всю дорогу згадав, куди вони їдуть, і запитав Гадара, як той себе почуває.

— Так собі, — відповів син і скривився.

У приймальні лікаря радість їхня згасла. Там, звичайно, вони мали нагоду надивитися на людей, не схожих одне на одного, і ще більше несхожих на остров'ян. Аж дивно, що на світі є стільки розмаїтого на вигляд люду. Але їм заважав дух, що бив у ніс, як сестра відчиняла двері з кабінету. То був жахливий дух: обидва, і батько й син, відчули себе хворими через нього.

Після кількох годин хвилювання, коли їх підбадьорювала тільки думка, що вони приголомшать остров'ян розповідями про широкий світ, їх покликано до лікаря. То був високий чоловік з волохатими руками, в окулярах з товстими скельцями і з чудною усмішкою: такої усмішки Нордмарки навіть не могли собі уявити. Звичайно, усмішка та була зверхня, сувора, глумлива, але мала в собі щось лагідне, і це зовсім пантеличило людей. Лікар подивився на дрібних Нордмарків і, здавалося, одним поглядом охопив усе їхнє життя.

— Що у вас? — запитав він.

Гадар і собі спробував охопити лікареве життя, але то виявилось непосильним завданням, отож він сидів, розтуливши рота й витріщивши очі.

— Кажі, хлопче, — звернувся до нього Нордмарк.

Гадар мовчав, і батькові самому довелося розповідати про його хворобу.

— Він сякається щетиною.

Лікар не втямив, чи то якийсь місцевий вислів, чи його треба розуміти буквально.

— Всякайся, — звелів Нордмарк, і Гадар збагнув, що треба показати свою хворобу.

Він всякався в Аннину білу хусточку, і з носа вийшло кілька щетинок, небагато, а все ж таки...

Лікар подивився на них, глянув у вікно й не знати чого засміявся. Він запитав Нордмарка, відколи це почалося, а тоді Гадара — що той знає про свою хворобу.

— Мабуть, з голови десь падає, не інакше, я так собі гадаю,— мовив Нордмарк.

— Можливо,— відповів лікар.— Я напевне не можу сказати, звідки береться щетина, поки не відріжу хлопцеві носа й не загляну всередину.

Він підвівся й пішов до шафи з медичними інструментами.

Але Гадар схопився, затремтів, заплакав і заявив, що не треба відрізувати носа.

— Це я сам напхав у ніс щетини. Відрізаю трохи від старої щітки й напхав.

Лікар так сміявся, що аж скинув окуляри, і його погляд зробився зовсім лагідний.

Нордмарк почервонів, як буряк.

— Що ти мелеш, іроде? Чекай, хай ми вернемося додому!

Лікар утихомирив батька, притяг Гадара до себе й ласкаво запитав:

— А навіщо ти напхав туди щетини?

Хлопець перестав плакати й сказав:

— Бо я хотів вас побачити.

— Ну і як, є на що дивитися?

Гадар набрався сміливості й усміхнувся.

— А є,— щиро відповів він.

Лікар зареготав, назвав його малим шибеником, дав йому крону і сказав:

— Ти маєш фантазію. Може, й досягнеш чогось у житті.

Він допитувався і про ногу, але Нордмарк відмахнувся: з ногою, мовляв, нема нічого страшного, вона завжди була трохи задовга.

Після того, як вони ввечері повернулися додому, Гадар став на Острові героєм. Всі крутилися біля нього, і він почував себе переможцем. Але батько ходив невдоволений. Лікаревої крони вистачило на дорогу, і Нордмарк нічого не витратив, а вражень набрався стільки, що довго згадуватиме. Але ж хлопець пошив його в дурні. Нордмарк порадився з Гільдою, чи не дати хлопцеві прочухана, так, задля страху. Йому часом здається, що він поганий вихователь, бо не б'є дітей. Гільда рішуче відрядила його: вона почувалася так, ніби вирвала Гадара з пазурів смерті.

Другого дня прийшов Егрон і показав, що також сякається щетиною.

— Ми тебе швидко вилікуємо,— заявив Нордмарк й стягнув з нього штанці.

Не допомогло й материне благання— менший Гадарів брат, чия шляхетна туга не спромоглася зняти на крилах власної фантазії, не уникнув кари.

Дорога через болото була закоротка, щоб діти мали право користатися шкільною підводою, бракувало кількасот метрів. А все ж для дитячих ніг вона була довга, для їхньої блаженської одєжини холодна, для очей темна, а для душі надто пустельна.

В березні чи квітні дорога вкривалася на якийсь тиждень ожеледдю; небо тоді полум'яніло, і полум'яніли вгорі вікна школи.

Якийсь час діти могли ходити навпростець через замерзле болото. А потім наставала прикра відлига, і то цілком раптово. Вони вже, бувало, перейдуть третину дороги, як крига на стежці починає тріщати, і вертатися на шлях уже пізно. Такого дня небо бувало ясне, вабило дітей дивитися вгору. Вони задирали голови, роздimalи ніздрі і враз провалювались— крига тріщала під ними з глузливим скреготом.

— А хай їй дідько, такий дорозі!— лаялися Скратарові діти.

— Хай їй чорт, такий школі,— бурчали Нордмаркові хлопці.

— Якби-то крилонька мені!— згадувала Клодет якусь пісню.

Коли вони добиралися до школи, кісточки в них були пообдряпувані й липкі від крові.

Узимку їх з усіх боків облягав сніг— він рідко коли жартував з ними, здебільшого був сіро-чорний або синій. Він ненавидів дітей, і вранці й пополудні пробував знищити їх. Він осідав на сукнях у дівчаток твердою кригою, залітав під штанці, аж шкіра в них на стегнах тріскалась, і вони дівтавали запалення сечового міхура.

А мороз! Він кусав за руки й за ноги, мов зграя пацюків.

Поки було близько до Острова, Скратари почували себе панами, передражнявали дітей з села, зневажали все, що звалось господарським. Нордмарки й собі щось докидали.

О, ті їхні сині щоки!

Коли виходили з Острова, Клодет ішла остання. Вона була валькувата, негарна, й ніколи не вміла сказати щось погане про мешканців села.

Аякже, знати, що дочка «господаря»!

Десь напівдорозі зв'язок з Островом ніби послаблювався. Діти збивалися до купи в безіменний чорний клубок, що посувався вперед. Сніг був такий глибокий, такий холодний і колючий. Він падав згори, знизу, з усіх боків. Він хотів усе здолати— і землю, й повітря, хотів їх засипати й задушити.

(Ох, ті малюнки з рожевощокими дітьми, що пурхають по рівній, як підлога, місцині, де сніг лежить гладенький, мов скошений моріжок, на ньому м'яко позначився слід від саней, чудовий сніг, хоч ліпи снігову бабу...)

Якби-то шкільна підвода!

«Звідки в майбутньому братимуться лісоруби, якщо діти з пустищ змалку не звикатимуть до суворої зими!»

Та якби ж був сніговий плуг, сани, лижви, добрі черевики і штани, що не пропускають вітру.

Той жажливий сніг виснажував дітей з Острова, вони вже не раді були, що дихають, живуть.

Найменші плакали, тихо схлипуючи. Старші радили їм не плакати, бо тоді вони зов-

сім не зможуть дихати. Тоді буде важче йти, а морозяні пацюки ще гірше кусатимуть за руки й за ноги; якби не темно й не сніг, то напевне можна було б побачити, як вони вгризаються зубами в того, хто плаче.

Найгірше те, що разом із слізьми дужче починає текти з носа, а витертись нема чим, крім рукавиць, що швидко обмерзають кригою. Старші, що мали досвід, в одно радили меншим дітям не плакати.

Чорна купка поволі посувалася вперед, і бували хвилини, коли вітер урівноважував зусилля дітей, і вони тупцяли на місці. Вітер був всевладний пан, а вони проти нього — ніщо. Мурашки, що добиваються до своєї королеви — Школи. О, королево з осяйними крилами!

Та, наближаючись до школи, вони знов ставали людьми, якщо й не окремими особистостями, то принаймні набирали родових ознак.

Тепер Клодет була вже не така погана. Дочка Франца, що мав коня, в школі дещо важила.

Потім ішла несформована купка Скратарів; люди з них могли бути або й не бути, в їхній родині надто тісно переплелися заповідливості і циганський дух, щоб село зважалося щось пророкувати.

Нордмарки були останні і найменш бажані.

Вони були найгірше вбрані, тому найдужче прагнули швидше дістатися до школи.

Але вони були найтупіші з усіх, а тому й боялися школи більше за інших.

Коли в курнику вилупляться кволі курчата, їх за тиждень заклують. Очі в людей, як вони дивилися на Нордмарків, робились злі, як у тих курей. Вдарити ще і ще, у найвразливіше місце, в самісіньку гідність, поки жертва не окровавиться й не стане нерухомою колодою. Проте Нордмарки звичайно не вмирали, мусили жити далі, ходити між людьми і вглядати як люди. А здатність терпіти таїлася не тільки в пораненій гідності.

Прийшовши до школи, діти поволі відтавали, в жилах починала гудіти кров, кусючі пацюки тікали, і руки й ноги знову спухали, свербіли й боліли. Часом у тілі щось тріщало, так, ніби крига, що спливає в далеке море.

Ім текло з очей, з носа і з суконь. А вуха наче хто затуляв і відтуляв: вони або нічого не чули, або в них ніби грім гримів.

На першому уроці діти почували себе, як тріски серед скреслої криги; вчителька хоч би й пороздирала їх на шматки, однаково не витягла б із них розважної відповіді. Діти були такі приголомшені, що, либонь, не помітили б навіть, хто їх б'є. Клас гоївдався й крутився в них перед очима.

— Гадаре, витри носа, мене аж нудить, як подивлюся на тебе! — кричала вчитель-

ка, а Гадар лагідно дивився на неї і не розумів, чого вона хоче.

Мало того, що діти були геть отупілі, вони ще й не мали чим витерти носа. Якщо навіть котре часом приносило велику ганчірку, то менше як за годину вона була геть мокра, бо щасливому власникові ганчірки доводилося позичати її всім дітям з Острова. Діти шморгали носами, витирали їх руками чи підшивкою куртки, сховавшись під парту.

Учителька майже ніколи не мала нежити, а все ж щодня вимахувала хусточкою.

Учителька була справжня людина. Всі справжні люди мали хусточки, а решті людей досить було й пальців. Діти знали: шморгати носом негарно, а що вони майже завжди мали нежить, то це й була ознака їхньої несправжності. Скільки в них було б вільного часу, щоб думати про високі речі, в світі сухих носів і білих хусточок! Запах випраної білизни нагадував їм літні хмаринки, усмішки міських дам.

Може, діти менше б страждали, якби Вера Лідгрєн зовсім не розуміла світу несправжніх. Але часом у неї бували напади доброти. Бувало, діти, ще оглухлі й не зовсім розморожені, чули, як вона казала:

— Сьогодні, мабуть, було дуже тяжко йти через болото.

Бувало, що вона не лаяла їх, коли вони запізнавалися, або на першому уроці не питала нікого з Острова.

А одного незабутнього разу дала Нордмарковим хлопцям цілий пакунок бутербродів, на одній із тих незчисленних великих перерв, коли виявилось, що вони не мають сніданку.

Ця крихта доброти тільки збивала їх з пантелику: не можна було просто сказати про Веру Лідгрєн: «зла відьма», «тягне за господарями» або що.

Бо ж вона раз дала Нордмаркам бутербродів, таких неймовірно смачних, що на саму згадку про них робилося тепло на серці і в шлунку.

Але її кулаки!.. Худі й такі гострі, що не скоро перестає боліти, як вдарить.

Вона була довга, мов рівна тичка, проте з одним сучком. Живіт у неї стирчав, як наріст. То була худа, хирлява негарна дівчина, якій легко давалася наука, одна з тих, що надають блиску злиденному середовищу свого дитинства, здобувши освіту й перейшовши до вищого суспільного шару.

І ось пристаєш до берега в селі, такому подібному до твого рідного, що перемога втрачає всякий сенс. У селі, такому подібному до її власного, що вона до найменших дрібниць знала життя дітей, знала, де в будь-кого з них шукати вразливе місце. Її перевага була така велика, що їй часом аж паморочилося в голові.

колись вона мала власні погляди, проблеми. Вона пішла у світ, щоб здійснити ті погляди й розв'язати проблеми. Але світ був стомлений, він не цікавився її поглядами. Проблеми її виявилися розв'язані, давно вбгані у відповідні фрази, в підручники літератури.

Мужності також вистачило ненадовго, вона перестала зчиняти галас навколо своїх поглядів. Її затягло інше життя, з розкладом уроків і категоріями платні. Вона стала на бік пересичених: адже більшість явищ у житті має і смішний бік.

Уже на другому курсі семінарії вона навчилася глузувати з новаків, хлопців і дівчат з глухих хуторів, що приїздили до семінарії в грубій домотканій одежі в пошуках Правди.

— Але ж, стривайте, стривайте, який сенс має життя? — заникувалися вони і гадали, що перші ставлять таке питання.

— Якого значення ви надаєте слову «життя»?

Або ще вишуканіше:

— Що ви розумієте під словом «сенс»?

Або ж:

— Уявіть собі, що ви стоїте над мурашником і дивитесь, як мурахи щось тягнуть, надсаджуються, змагаються. А які вони бувають сердиті! Чи не смішне це все для нас, людей?

— Авжеж, хто не дражнив колись тієї кусючої мурашки!

— А не здається вам, що й люди такі самі смішні, як дивитися збоку? Що ми додаємо собі більше уваги, ніж того заслугуємо?

Шукачі правди з глухих хуторів знічувалися. Їм не ставало відваги запитати: звідки нам набратися вищості і здатності дивитися згори вниз? Той образ мав у собі щось переконливе. Він зачіпав за живе, хоч не давав їм особливої радості. Вони починали схиливатися до думки, що, врешті, життя — така собі комедія, щось неймовірно смішне. Таке ж смішне, як і пошуки світогляду, — саме це слово вже викликає посмішку. Отож у семінарії вони боролися за диплом, а з усього іншого посміювалися.

Потім виявлялося, що вчителів забагато, що не можна влаштуватися в Стокгольмі або десь далі на південь, навпаки, треба було повертатися мало не до свого рідного села.

До самоти.

До снігу. До злиднів.

Самота. Нема з ким посміятися з комедії життя.

Семінарія починала здаватися осяйним сном, що минув і ніколи більше не вернеться.

Але погляди й проблеми молодості могли вернутися, і тепер на них була вже відповідь: що нема відповіді, що смішні самі її пошуки. Що ти мов у клітці.

І самота. Злидні. Бридота.

Отож ти занепадаєш духом. Забуваєш, що було причиною твого неспокою, знаєш тільки, що в тебе вічно поганий настрій.

А за все доводиться розплачуватися дітям.

Після ранкової молитви Вера Лідгрєн сідала до столу, позіхала й думала, який довгий і важкий день чекає її. Трохи згодом починала чистити нігті гарненьким ножиком. У неї були тверді опуклі нігті. І вона любила їх чистити. І на кілька хвилин так захоплювалась, що майже забувала, де вона. А що діти дивляться на неї, то байдуже: вони всі з простоліуду й не знають, що слід робити, а що ні.

Але захоплюватися було небезпечно, бо тоді її обличчя прибирало дитячого виразу: вона віддмхувала губи, а може, навіть висувала язика й витріщала очі, як дитина, коли щось малює. Минало хвилин десять, поки вона доводила нігті до ладу. На останньому мізинці вона знов ставала вчителькою, щось тихо мурмотіла, наче допіру прокинулася, тоді, не дивлячись на клас, казала:

— Не думайте, ніби я не бачу й не чую, що ви робите.

Шепотіння в класі затихало. Вера Лідгрєн старанно здмхувала зрізані нігті, махала тоненькою хусточкою, аж учні затамовували дух, тоді поправляла стілець і починала урок.

Їй доводилося сидіти в школі день у день п'ять годин поспіль, то був її обов'язок. Але протягом того часу могла робити, що хотіла: бути поблажливою, якщо перебувала в доброму гуморі, бити дітей, як їй так подобалося. Вона була всевадна: чудове відчуття, що стишувало тугу.

Однак іронія все-таки була найкращим засобом — людина, схилена над мурашником, завжди може розважитися метушнею тих малих істот. Хоч би яку вони прибирали міну, а все ж будуть смішні. Вже навіть саме те, що вони прибирають якусь міну, смішно. А ще як їх трохи подразнити, перепинити прутиком дорогу, сплутати їхні уявлення, щоб вже нічого не розуміли, тільки лютували, боялися, нишкли. Для людини з почуттям гумору навіть важкі умови можуть видатися стерпними. Панна Лідгрєн часто казала, що давно б уже загинула, якби не мала здатності дивитися на життя з гумором. Хоч і їй часом уривався терпець. Справді. Ох, той професор педагогіки в семінарії з його базіканням про підхід до дітей! Можна було б пам'ятати його науку, якби потрапити до порядної школи, з дітьми, що виростають у нормальних умовах, потрапити між справжніх людей! Але ця зграя смердючих голодранців, що їй дісталася! Хотіла б вона побачити, що б той професор робив із своїм підходом тут, у цій пустці з брудними дітьми. Вера Лідгрєн часто повторювала, що хоч би яка вбога була люди-

на, вона може бути охайною. Аби тільки хотіла. А як не хоче, то не допоможуть мильні ошпужки, пухнасті купальні простирала й пахуче мило.

Часом сморід був просто нестерпний, тоді Вера Лідгрєн не витримувала й казала:

— Будьте такі ласкаві і ввечері всі скупайтеся. У вас так пітніють ноги, що можна задихнутися.

Класом, мов червона хмара, котився сором, кожен раптом відчував, який він брудний. І кожен думав про тісняву вдома на кухні. Добре, як було літо, коли можна митися надворі. Але в деяких садибах з водою було скрутно, доводилося возити її від джерела, і нею так не розливалися. Найперше мали одержати своє корови. Діти з таких садиб уявляли собі, як треба буде ввечері сперечатися з батьком за зайву діжку води на купання.

— А чому саме зараз?

— Вчителька веліла.

— Ото безголів'я! Невже так доконче? Надміру митися й тертися також вадить. Вода в тіло входить. Можна заслабнути, як забагато в ній киснутимеш.

— Вчителька сердитиметься, як ми не помиємось.

— Отуди к бісу! Стає все гірше й гірше. Як ми ходили до школи, то про купання ніколи й мови не було. І без нього якось давали собі раду. А тепер стільки від чоловіка вимагають, що аж голова сохне...

Усе було б, мабуть, інакше, якби Меріт... Еге ж, чого вона хотіла від Меріт? Помагати їй, любити її. Тільки подеколи у хвилину розпачу, вона ладна була з'їсти її. Та що могла вдіяти бідолашна вчителька? Недосить відкрити обдаровану дитину, коли та дитина тільки сміється з своєї обдарованості й живе по-своєму, марнуючи свої здібності. Від цієї думки на серці в панни Лідгрєн ставало тяжко, а на обличчі залягали зморшки.

Живіт її з кожним роком ріс, а решта тіла худла. Недорозвинені груди поступово зовсім присохли. Якби й у Меріт були менші груди, ніхто в окрузі не потерпів би від того, а сама Меріт у майбутньому тільки виграла б.

І треба ж було, щоб усе склалося так погано, коли в її школі трапився геній!

Її, єдину, хто цілком розумів це, єдину, хто справді хотів допомогти, відштовхнуто, їй не виявлено ані крихти прихильності.

Вона відкрила генія, який не просив, щоб його відкривали. Вері Лідгрєн не щастило. Якби вона навіть любила й розуміла тих решту, дев'яносто дев'ять дітей, вони однаково залишаться отарою шмаркатих тупаків. Вони не мали майбутнього, вони належали до села. Вера Лідгрєн не любила села. І через те її також не любили.

Бували дні, коли всохлі груди й конверт з поверненими свідоцтвами нагадували їй

про те, що час минає, нашіптували недозволену думку: «А що далі? Що далі? Ти вже досить надивилася на зміну днів і років, могла переконатися, що вони нічого нового не приносять. Те ніколи не прийде. Грубі волосини на підборідді, потріскана шкіра навколо нігтів. І ти лишишся в селі, **ЛИШИШСЯ**, а що далі?»

За такі дні діти дорого платили. Всі найтупіші, найшмаркатіші, всі найкороткозоріші й найголодніші.

Вона витягала їх до дошки розв'язувати задачі, ставила їм хитрі питання, дивилася, як вони паленіють з сорому, підхохочувала здібніших дітей кпоти з них. І так мучила їх по черзі годину за годиною.

Вона могла підняти підлітка за чуба на півметра від підлоги, могла сказати дитині:

— Чого ти отут сидиш? Думаєш, я маю від тебе якусь радість? Та якби на твоєму місці лежав пень, різниці не було б. Хіба що пень не дратував би мене. Ти тут анітрохи не потрібний.

Була Меріт, але їй ніколи не доведеться жити там, де б її оцінили. Тільки в Екстрєску і на Острові. Десь у відлюдній садибі її зустріне вбоге кохання. І найгірше, що вона не бачить, яке це все мізерне. Жодне з Скратарових дітей не могло рівнятися з Меріт у навчанні.

Тея була для Вері Лідгрєн спокусою. Зовні вона була схожа на свою старшу сестру, і вчителька рада була б перевірити, що ця дівчинка теж геній. Вона перенесла на неї частку своїх почуттів до Меріт, але надаремне. Тея була злостива посередність, як більшість Скратарових дітей. Хоч було серед них і кілька справжніх тупаків: веселих, розбишакуватих і дурних. Вера Лідгрєн ненавиділа їх і не хотіла навіть знати, що то молодші брати й сестри Меріт.

Нордмарки всі без винятку були обмежені, ласкаві й тупі. Вони вже самим своїм виглядом викликали образу за людей.

Погані дні Вері Лідгрєн дія обмежених і бідних були судними днями.

— Що в тебе в голові, сама тирса? А там ніщо не ворухиться?

Поміж зграйкою середнячків покотився гомін.

— Ну, і це все? Малувато. Я хіба не казала, що завдання треба знати як отченаш? Казала чи ні? — звернулася вчителька до середнячків. Ті одностайно потакували: авжеж, казала, всі чули.

— А чи з вас хто вважає, що він знає завдання як отченаш? — питала вона.

Середнячки хитали головами: ні, ніхто не вважає; підносили руки: «Можна мені? Можна мені?» — і докірливо дивилися на хлопця коло дошки.

Нарешті, оточений приятелями і ворогами, той не витримав:

— Мати мене вранці питала, і я все знав.

Вона відіслала його на місце, а весь клас невесело реготав.

— Ану, ти скажи, яка там помилка?

Це вже викликано до дошки іншого сердегу.

— Пояснювала я це вчора чи ні?

То був Егрон, найменший Нордмарк. Він був дуже короткозорий і тільки мружився й морщив лоба.

— Будь такий ласкавий, відповідай на запитання. — Вона взяла хлопця за вухо і повернула до себе його синювато-сіре обличчя.

— Та-а-к, — озвався Егрон, нічого не розуміючи.

— Ти гадаєш, що я вічно терпітиму твої лінощі й упертість, га?

Вона ляснула його по щоці. Діти тремтіли. Дівчатка ховали голови під парти й плакали. Всі знали, що Егрон насилу може добачити щось за метр і не годен слідувати за тим, що робиться коло дошки.

Вчителька також знала про це.

— Не звертай усе на свій зір! Я ж тобі казала, щоб ти носив окуляри. Громада заплатить за них, як і за все платить. Тільки не викручуйся!

Вона штовхнула його з помосту, погнала лінійкою від дошки.

— Як тут виконати програму, коли і те й те треба надолужити? А на шиї сидить інспектор, і шкільна влада, і в одно вимагають свого. Ніби можна зробити чудо. Одне не чує, друге не бачить, ще інше так занукується, що не годне слова сказати. Дякую красно. Кожне тільки те й робить, що яюсь викручується. Якби я сиділа тут, як пень, то, певна річ, держави й громада і не подумали б утримувати мене. А дехто з самого початку подбав про себе. — Вчителька червоніла й блідла, в куточках уст у неї виступила піна. Вона мала великі зуби, що трохи виглядали, навіть як вона мовчала, а коли отак лютувала, вони просто стриміли в неї з рота.

Нотація закінчувалася словами:

— Можете собі казати, що хочете, маєте цілковиту на те волю, але я не стерплю такої брехні і викрутасів. Як любив казати Густав-Адольф?

Як любив казати Густав-Адольф, діти чули так часто, що навіть найтупіші вже знали. Але котромусь із середнячків або й з кращих учнів із села доводилось повторювати:

— Ледачим свиням земля завжди мерзла.

Коли наставала перерва і діти виходили надвір, навряд чи їм легшало. Биті трималися разом і плакали, а небитим було соромно, і вони теж збивалися в гурт. Вони не могли дивитися одне одному у вічі. Підлизи, що продавали свою честь за ласку, були ще діти, але вже великі облудники.

Гарної днини можна було кататися на

санках або гуляти в горюдуба, та як було вітряно й холодно, діти стояли попід стінами школи й тулилися одне до одного. Панна Лідгрєн сиділа в кімнаті й читала журнал автомобілістів: вона мала голубого «опеля» і мріяла поїхати влітку на південь. На південь, на південь... Там життя не те, що тут; може, в її серці чи в голові зринали слова професора педагогіки: «вжитися».

«Вжитися» міг сказати той, кому не довелося «жити серед них». Та коли опинишся тут, без жодних гарантій, твоїм високим настановам кінець. Коли навіть Меріт не виправдала моїх сподівань. Чи ж не намагалася я всіма силами свого серця й душі зрозуміти її? Бо, врешті, небуденність і хист у першу чергу мають право на те, щоб їх розуміли. І яка мені за це дяка? — Вона запитально звела свою кістляву руку. — Хто підтримує мене і піклується про мене? Там, де не шанують освіти, ніщо не має сенсу».

В коридорі зчинилася колотнеча, і діти не почули дзвоника. Десятирічна Скратарова Віран укусила за руку одинадцятирічного Альбертсоного хлопця, в того аж кров потекла. Тепер Альбертсони затіяли бійку з Скратарами, а всі інші або комусь помагали, або пробували втихомирити забіяк.

Коли з'явилася панна Лідгрєн і запитала, що сталося, всі затихли, крім Віран, що й далі лаялась і кричала.

— Віран укусила мене, — переможно заявив Альбертсон.

— У вас на Острові, мабуть, інші звички, ніж у людей, — мовила вчителька.

А Віран відповіла їй щось нечуване:

— Дякую, я б не хотіла бути сільською. Сльози в неї текли разом із слиною.

— Як усе почалося? — допитувалась вчителька.

— Остров'янам завжди аби тільки битися, — сказав котрийсь із Альбертсонів.

А Скратарів хлопець додав:

— Віран стояла на східцях і чекала віника, щоб після мене обмести ноги. А він прибіг, гукнув: «Гайда, орендарі, прийшов господар!» — та й забрав віника.

Лідгрєн не могла приховати усмішки. Навіть у цьому закутні дається взнаки суспільна нерівність.

— Чи ти, Віран, не зчиняєш галасу більше, ніж того варто? — мовила вчителька й пішла з хлопцем до кухні перев'язати рану.

Поки їх не було, війна в коридорі велася пошепки.

Почався урок, але Віран і далі бунтувала. З очей її капали сльози, вона весь час оберталася й показувала язик своєму супротивникові. Панна Лідгрєн, власне, була не проти таких випадків: іноді це цікаво. Однак задля порядку сказала Віран:

— Не будь дурна, Віран.

Дівчинка підвелася, топнула ногою і крикнула:

— Я не дурна, я люта!

Вона й далі тупала ногами, клацала партою й злісно зиркала то на свого ворога, то на вчительку.

Панна Лідгрєн, спалєнівши, спустилася від свого столика до неї.

— Я тебе навчу, як грубіянити своїй учительці!

І заходила ся вчити — по голові, по чому попало. А Віран несамовито верещала:

— Я люта, люта, щоб ви запалися всі разом!

Решта дітей не вірили своїм очам і вухам. Панна Лідгрєн довго «вчила» Віран, та врешті мусила перестати, бо в дівчинки пішла кров з носа. Віран також перестала її лаяти. Підставивши жменю під носа, вона вийшла надвір. Учителька стояла й мовчала, усі сиділи бліді, тільки Альбертсони дурнуvато всміхалися.

Віран за хвилину повернулася назад, притискаючи до носа грудку снігу, хрюснула дверима й сіла на своє місце.

Мовчки, але з палаючими очима.

Вєра Лідгрєн витєрла піну в кутиках губ. Руки в неї тремтіли.

— Тебе слід було б віддати до виправного будинку, — буркнула вона.

Вчителька сиділа за післяобідньою кавою і дрімала разом з котом. Щось її гнітило, вона була невдоволена собою, хоч знала, що вчинила добре; треба ж час від часу вимагати пошани до себе, інакше тут пропадеш. Вона знала слабкодушних учителів, що сліпо виконували настанови професора педагогіки і в тридцять п'ять років уже йшли дочасно на пенсію. «Хто не знає, які діти жорстокі, тому нічого робити в школі, — подумала вона. — Дай їм лиш мизинця, а вони відразу схоплять за руку».

Ні, йдеться не про те. Але собою вона була невдоволена. Невдоволена, що їй самій доводилося це робити. Після таких сцен душу їй завжди точило почуття огиди до самої себе.

Вона взяла ілюстрований путівник з краєвидами. Пальми, мальовничі жебраки. Гарненькі темношкірі дівчатка з пов'язками на стегнах. Автомобільна подорож краєм, де буяло справжнє життя, де навіть злидні мальовничі. Не те, що тутешня дріб'язкова дошкульна біда з холодним, як льодовня, відходком. Ніхто не голосить, не лежать по канавах прокажені, тільки в усіх одноманітно тече з носа.

Вєра Лідгрєн порівнювала пригладжені злидні з ілюстрованого путівника з тутешнім селом, аж доки стемніло й стрілка годинника дійшла до п'ятої. Тоді почула, як хтось під'їхав на лижвах і спинився перед східцями: мабуть, Аронова Гільда або Петрусова Беті, а може, й Вікторова Амалія.

Але то була Стіна, та первісна жінка, що їй вона якось бачила, коли кінчався шкільний рік, і майже не запам'ятала.

Стіна була невисока, проте незвичайно

міцна. Панні Лідгрєн згадалися статуї жінок, що їх вона бачила на ілюстраціях. Стіна стояла, схрестивши руки над животом, а пальцями машинально погладжувала груди. В її огрядному тілі все було так надійно припасоване одне до одного, що вона, мабуть, почувалася дуже добре. Вєра бачила, що Стіна дужа й безстрашна, що це могутня самиця, а сама вона проти неї — зів'яла стара дівка. Вона глянула на її тремтячі ніздрі, що віщували бурю, на її низьке чоло, куди найкраща вчительчина зброя — іронія — не мала доступу. Вони мовчки міряли одна одну очима. Стіна засунула руку в пазуху й заговорила:

— Я знала, що ти часом б'єш моїх дітей. Але досі не зважала на це, вони домашньої роботи і з доброго тіста, то витримують штурхан чи два, так я собі гадала. Та нині ти вже занадто розійшлася. Я так розлютилася, що не піду звідси, поки не порахую тобі ребра.

Вона знайшла те, що шукала в пазусі: лозину. І, витягаючи її, спокійно пояснила:

— Довелося тримати її в теплі, щоб гнучка була. Бо на такім морозі...

І Стіна заходила ся шмагати вчительку. Та дріботіла по хаті, як наполохана курка, врешті стала в кутку спиною до Стіни, й затулила обличчя руками. Її сповнене гідності: «Що ви робите... жінко... чи ви... збожеволіли... я повідомлю... поліцію...» — перейшло в дитячий крик: «Ой-ой... Годі!»

Стіна шмагала її спокійно, ґрунтовно і все примовляла:

— Аби ти знала, який Яні був злий, як почув, що ти зробила з нашою дівчинкою. Він заявив: «Зараз їду до ленсманя». Але я сказала, що нам така ганьба ні до чого, краще зроблю все сама. Добре, добре, затуляй очі, дівонько, хоч я більше б'ю по заду, а не по голові. І віднині щоб тримала далі руки від моїх малих. Га? Обіцяєш?

Панна Лідгрєн простогнала: «Так», і Стіна дала їй спокій.

— Ну, тепер ми поквиталися.

Вчителька обернулася. Губи в неї побіліли, під очима чорніли кола. Вона була така виснажена, що не мала сили крикнути: «Геть!» або: «Наволоч!» чи «Мєрзота!»

Стіна кинула лозину на підлогу й схрестила над животом руки. Вона вийшла цілком задоволена, без сліду ненависті чи погорди. А панна Лідгрєн після такої болісної пригоди поринула в глибокий сон.

Ніхто ніколи не чув, щоб Анні чогось бракувало.

— Можна розбагатіти на вівцях і курях, — казали остров'яни, заздрісно дивлячись на Анніні баранячі окости і шкури та на яйця.

— По такій родичці добре б дістати спадок.

Анні якось у всьому щастило. Якщо їй треба було допомогти, то вона завжди могла відплатити тим самим. Вона нікому нічо-

го не була винна, їй самі́й були винні. Кожної осені приїздив її брат десь із південних околиць з двома драбинястими возами лугавого сіна, крім того, все, чого їй було треба, вона могла виміняти у Франца. Вони спілкувались і ніколи не сварилися, хоч, може, потай і недолюбливали одне одного.

— Чому в нас нема чого міняти, — казав Нордмарк і докірливо зиркав навколо.

А родина підхоплювала:

— А кілька овець нам би справді не завадило. На корову ми ніколи не стягнемо, то почали б з овець, поки вбралися б у пір'я. Вівці дають вовну і м'ясо.

— Уявіть собі, які кожухи має та відьма.

— А які суконні штани Стефан і Франц не шкодують викидати.

— А які шкарпетки, тільки глянеш, які вони грубі й гарні, то вже стає тепло.

— Та й не дуже вона надсаджується.

— Сидить у хаті коло печі і грається з вовною та прядкою.

— І нічим не журиться.

— Але встає вдосвіта.

— Хоч могла б і не вставати.

— Просто з ненажерливості.

— Хто має багато, хоче мати ще більше.

Нордмарки цілими годинами уявляли собі, як то буває, коли людина розбагатіє, що тоді треба казати, як можна поблажливо оповідати про свої вівці, про майно, щоб той, хто нічого не має, помирав із заздрощів.

«Глянь, як потепліло, час уже виганяти овець на пашу», — можна було б казати весною. І трохи посперечатися про се чи про те.

«А чи не пора йти заганяти вівці?» — мовилося б десь у кінці вересня.

«Боже, аби тільки котра не загрузла в болоті!» — хвилювалася Гільда.

«То краще, аніж би її роздер ведмідь», — сердився Нордмарк; він ненавидів ведмедів.

Потім вони могли б влаштувати коротку нараду, вирішуючи, котру вівцю зарізати. Приємно було вдавати, що вони ніяк не можуть дійти згоди, швидше минав час, та й чоловіки люблять, як є нагода висловити свою думку, похизуватися своєю значущістю.

Нордмарки могли так призвичаїтись до думки, буцімто Анніні вівці вже їхні, що дивувалися, коли якась дрібниця вертала їх до дійсності. Тоді вони отямлювались і починали лаяти та проклинати відьму.

Влітку жилося легше. Ні вдень, ні вночі не заходило сонце, люди спали, а надворі було видно, і остров'яни вірили, що літніми ночами вони не старіються. Так, інколи вони вірили, що час зовсім спинився, що непомітно вони осягли вічність. Коли хтось улітку згадував про сніг, усі сміялися, слово здавалося їм таким нереальним, воно належало до тієї пори, коли вони самі були інші.

Кожного року осінь приходила як розчарування, ніякий календар не міг підготувати їх до неї. Доба ділилася на ясну половину, що дедалі більше сіріла, і на темну. Щоранку вони почувалися старішими. Авжеж, людина живе на землі, авжеж, вона повинна вмерти, і те й те було невимовно смутне. Земні радощі для людини — все, тепер треба було якось згорнутися, будь-що триматись, коли ти їх позбавлений. Не встигло розвиднитись, а ти вже приречений сидіти без діла, до газової лампи, чиє тьмяне сонливе світло ніколи не може заясніти радістю.

Восени люди переживали справжню кризу. Думали про час, про смерть і про свою людську природу. Чому вони повинні віддаватися під владу зими? Приставати на темряву, холод, відмовлятися від усіх радощів? Коли вже люди передумували все це, то починали звикати до свого становища. Тоді вони згадували інші зими, вважали, що літо — це якась чудесна помилка, як витоптана навіпростець стежечка року, на яку не можна було розраховувати. І виявлялося, що й зимові вечори можуть давати невеличку втіху. Чоловіки гострили пилки, а діти сиділи круг них навпочіпки й підставляли руки, щоб насипалося ошурків. Зібравши трохи, вони підводились, кидали їх на жар і раділи, як звідти розприскувались іскри. Багато що взимку дає радість, хоч це й важко уявити восени.

О, ті осінні дні, коли доводиться одвикати від літа!

Самітна клуня, дощ, якась бантина нашіптує: «Літо обдурило тебе, зробило з тебе вільного птаха, а тепер хоче, щоб ти враз став людиною. Ти цього не витримаєш, це безглуздо, ходи до мене, покажи, що ти маєш хоч трохи гордості...»

А орендар відповідає: «Я не маю навіть шнурка на зашморг».

Бантина наполягає: «Іди в село й позич».

А орендар відповідає: «Ну, то хай завтра. Коли нічого до ранку не станеться, я прийду».

І саме такого ранку на Острів прибула комісія з трьох осіб поглянути, як орендарі виконують свої зобов'язання щодо корчування, осушування болота, розорювання перелогу, утримання будівель і худоби.

Франца хвалили над усяку міру. Члени комісії поплескували його по плечу, казали, що він робить честь батьківщині й доводить, що ідея орендування витримала перевірку, коли йому треба позики, то це можна влаштувати, він справжній піонер, приклад для нероб і тих, що вічно невдоволені, вони передбачали, що для такого, як Франц, можна зробити виняток і дозволити його старим батькам оселитися поряд, доказ, що вони не дотримуються буквально приписів. Старенькі ще добре тримаються?

Приємно чути. (Десь мигнув Стефан.) Вони їх не будуть турбувати. Їхній хаті нічого не закинеш, принаймні зовні.

І три корови, молоко йде на продаж, добрий прибуток. Тепер їх стоїть тільки дві в стайні, бо третю дбайлива мачуха повела злучати в Екстреск.

Франц зразковий господар, і з дітьми йому пощастило, дівчина — щоб помагала коло хати, і двоє хлопців-близнюків, двоє робітників, якраз стільки, щоб не журитися майбутнім, бачимо, бачимо, всього найкращого, приємно слухати вас, спробуємо владнати, до побачення, до побачення.

Франц засміявся рипучим, якимсь іржавим сміхом — так рідко йому доводилося сміятися. То був для нього великий день. Він дав кожному хлопцеві по п'ятдесят ере й побажав, щоб вони швидше вирости, аби можна було з ними розмовляти про роботу й про чоловічі справи. Йому так кортіло з кимось поділитися своєю радістю, що він придумав собі якусь справу в селі, до котрогось із господарів. Йому хотілося поговорити такого дня з кимось рівним собі. Вертаючись додому, він зайшов до крамниці й купив Фріді на фартух.

— Оце надумав відлучити свою стару купувати щось у міняйл.

Сміх його хитався на іржавих завісах. Ефраїм дивувався, чого це Франц такий веселий, але Франц нічого не пояснював. Йому й на гадку не спало б хвалитися тим, що казала комісія. Хай село довідається про це іншими шляхами.

Зовсім інше враження справили на комісію Скратари. Хата була не пофарбована і в поганому стані, належну кількість землі оброблено, стояли в стайні й три корови. Якщо дотримуватися контракту, то не виконано тільки однієї умови: не пофарбовано в червоне хати. Але загальне враження складалося таке, що комісія питала себе, чи ці люди гідні посідати шведську державну землю. Не те, щоб члени комісії любили вдаваний страх чи облудну звичливість, яку вони бачили по деяких садибах, але ті пики були вже занадто зухвалі, в них було щось не шведське.

Скратари не виявляли скромності, нарікали на життя, всім своїм виглядом показували, що їм начхати на ідею орендування і що вони нічого не чекають від комісії. Ті добродії мали таке почуття, ніби вони стали неприємними свідками родинного бунту, що аж ніяк їх не стосується.

Коли вони зауважили, що хата не пофарбована, їм відповіли:

— Пришліть сюди бочку бракованої фарби, і хата стане червоною!

— Як сойка!

— Пам'ятаєш, яка була та сойка, що її знайшли, коли Стефан гнав самогонку?

Двоє підлітків пам'ятали сойку і довго розводились, яка вона була п'яна.

Добродії були ображені в своїй гідності. Вони запитали, чи Скратари мають змогу продавати трохи молока.

— Самі вирахуйте, скільки його лишається на продаж, як маєш таку купу дітей.

Шкода, що картопля вимерзає, проте вони не повинні опускати рук. Бувало, що найгірший ґрунт нарешті таки давав урожай завдяки незламній вірі господаря.

— Атож, як він мав коня!

— На жаль, у кошторисі для орендаря не передбачено тяглової сили. Дуже шкода, але ріксдаг не може...

— Аби тільки нам дали позику. Ми б швидко виплатили її, якби мали коня і п'ять корів. Екстресці можуть позичати гроші, скільки хочуть.

— Але ж у них свої садиби! А ваші — державні! Самі розумієте, не можна позичати грошей під чужу власність.

Яні глухо засміявся, а родина почала йому вторувати. Більше їм не було про що говорити, вони сміялися, ніби в хаті нікого, крім них, не було.

Члени комісії вийшли надвір трохи вибиті з рівноваги, той сміх неприємно вразив їх. Мабуть, Скратари крадуть дерево у державному лісі й стріляють лосів. Знайти якусь працю тут нелегко, з чого б вони ще могли жити? Слід було б поцікавитись. Але жоден з членів комісії не наважився запитати про це.

У контракті між державою й орендарем бракувало важливого параграфа, а саме: вказівки щодо кількості дітей.

«...а також має силу і вміння вести невелике рілньиче господарство...» Зміст цього речення такий, що орендар має обробляти землю, а не заселяти її, зауважили вони й заходились оповідати анекдоти про повитух.

— Та хіба параграфи подіють на таку жінку?

Відвідини Скратарів викликали в них змішані почуття.

Скратари жили в тіснєві, їм не ставало харчів, не ставало одягу, сіяли вони надто мало. І такий непомірний апетит на все!

Але, як уже сказано, нічого не вдієш. У крайньому разі, хай допоможе громада. Держава ж не може перетворитися на якесь благодійне товариство.

Певна річ, що держава повинна давати більше роботи в лісі.

Але саме тепер ліс не на часі.

Погані землі і поганий ліс.

Держава не може вкласти багато грошей у догляд поганого лісу, коли їх ледве вистачає, щоб давати лад у гарних лісах.

Легко нарікати на державу й лаяти її, приватні власники також не кращі, не спромагаються ані вирубувати ліс, ані осушувати мочарі.

А перші поселенці навіть не мали премії за корчування.

Отож-бо! Дивно, звідки в людей беруться такі претензії?

Чимраз більше людей думає, що треба тільки народитися, аби вже мати право на багато речей.

Ось сидить собі такий орендар, ніби немає ніякої відповідальності, ніякої вищої мети, скрути з роботою. А якби він міг глянути трохи ширше, не відставати від вимог часу, то збагнув би, що проблема ця глибша, ніж здається.

Але в родині стільки хлопців, що задля них варто побалакати з Комітетом праці.

Дорога до села через болото дуже погана.

Може, звернути на неї увагу Комітету праці?

В кожному разі шкода, щоб стільки хлопців не мали до чого докласти рук.

Так вони можуть дістати сухоти.

Або зробитися комуністами.

Або виїхати до Америки.

Члени комісії не могли довше розважати про Скратарів, бо досягли пустища Сольбо, де була Нордмаркова садиба. Хатина стояла сіра, а коло неї валявся всякий непотріб ще відтоді, як її збудовано. Чого не можна було спалити, те й досі лежало під ногами. Вони вже мали справу з Нордмарком, він посилав їм листи-скарги (навдивовижу гарно написані, — але звідки їм було знати, що ті скарги писала Меріт), та й лісничі мали не раз гірку підставу згадувати цю родину. Видно було, що вони допустилися помилки, давши оренду людині, що зовсім не здатна «вести невелике рільниче господарство».

Комісія вже чула, що в садибі нема ніякої худоби, і, щоб довго не морочитись, вирішила використати це як головний козир. Обов'язків щодо обробітку землі зовсім не виконано, але з цього приводу ще можна сперечатися, — мовляв, ґрунт непридатний до обробітку тощо, ну, а що стосується худоби, то тут їм уже виправдатись нічим.

Вони нагадали умови контракту.

— Ви не виконали жодної умови, а своїми правами всіма скористалися, навіть більше. Ви позбулися права на оренду і винні державі відшкодування згідно з законом про користування нерухомим майном

Гільда глянула на них і запитала:

— Чого ж ви хочете?

Запитала так просто, що члени комісії зніяковіли й трохи зменшили свій запал в обороні державних інтересів.

— О, небагато. Наприклад, щоб ви мали хоч корову.

Гільда відвернулася до холодної плити й згадала про корову, таку худу, що вона не могла вижити.

— Ви ж бо не маєте корови? — допитувався котрийсь член комісії.

— Що нам казати, — зітхнув Нордмарк. — Можете самі піти до стайні.

Члени комісії були сердиті, але пішли;

в тій кухні так тхнуло пліснявою і голодом, що вони раді були вийти на свіже повітря.

Комісія в складі трьох чоловік попростувала до стайні, а всі п'ятеро хлопців за нею — хотіли як слід роздивитися на панів, щоб потім цілу зиму перекривляти їх.

У стайні стояла корова.

Комісія трохи здивувалася.

Чи Нордмарки так погано живуть із сусідами, що ті набрежали на них?

Мало того, що корова була, як того вимагав контракт, — її, видно, ще й добре доглядали. Може, ці люди більше шанують худобу, аніж себе самих? Такі теж трапляються. Урядовці покивали головами, — авжеж, вони знають випадки, коли на глухих хуторах корова їла молочну кашу, а діти жували заячу капусту й ревені.

Решти невиконаних умов вистачало, щоб виселити орендарів, та оскільки комісія найбільше наполягала на корові, а Нордмарки цей пункт виконали, їм було дозволено на якийсь час лишитися. Звичайно, вони повинні краще працювати. Хоч був туманний осінній день, урядовці викликали Нордмарків на переговори надвір — вони не мали відваги ще раз зайти до кухні.

Протокол переговорів між членами комісії, що далі іменуються Свідомими своєї відповідальності (СВ), і Нордмарками, що далі іменуються Ні на що не здатними (ННЗ), записаний потаємним підслухувачем:

СВ: Не маєте ви, хлопці, в хребті ніякого заживку.

ННЗ: Не лише в хребті, а й у руках та в ногах.

СВ: Чи ви гадаєте, що в цьому світі хтось живе без зусиль?

ННЗ: Польові лілеї.

СВ: Тут немає лілей.

ННЗ: Чому ми не народилися в Лівані? Там люди зрозуміли б наші душі, душі лілей.

СВ: У Лівані? Як вам не соромно! Краще б запитали, навіщо ви взагалі народилися.

ННЗ: Ми й питаємо це щодня. А ви питаєте, навіщо народилися ви?

СВ: Це й так зрозуміло. І хіба ми маємо час на такі питання?

ННЗ: Ох, то нам треба розмірковувати ще й над вашим життям!

СВ: Але чому ви не працюєте?

ННЗ: Бо нам бракує надміру енергії, початкового поштовху, того невеличкого основного капіталу, що як відсотки дає вдовolenня з праці. Нашою підвалиною є нестаток, ми голодували протягом усього свого життя. Можете згодувати нам хоч по мішку жита, однаково ви не вгамуєте нашого успадкованого голоду.

СВ: Отже, ви ніколи не наберете сили, то й нема ніякого сенсу вам допома-

гати. А тому ваше існування не виправдане.

ННЗ: Так, нам доводиться існувати без виправдання.

СВ: Як же минають ваші дні?

ННЗ: В роздумах. Про повітря, дорогу, дерева. І про долю гудзиків — щодня доводиться вгадувати, в якому вони гуморі. І про нудьгу — хтось-бо має і її досліджувати, дошукуватись до її природи й суті.

СВ: Ви — гальмо, що затримує поступ.

ННЗ: ...щоб він не занадто швидко мчав.

СВ: Ми хочемо збудувати концертну залу.

ННЗ: Дайте нам гармонію.

СВ: Ми хочемо організувати кафедру діалектологічних досліджень.

ННЗ: Дайте краще нам ті речі, які нам потрібні щодня.

СВ: Нам доводиться витрачати великі гроші на боротьбу з сухотами.

ННЗ: Забезпечте нас теплом.

СВ: Ви найзапекліші вороги культури.

ННЗ: А що то таке — культура?

СВ: Копання канав, так само, як і поезія, — все, що залишає тривалий слід.

ННЗ: А звідки культурні люди знатимуть про свою велич, коли не матимуть нас, з ким би могли себе порівнювати? На кого ж би вони виливали свою вроджену погорду, як не на нас? Кому б милосердні співчували, якби не було нас? Кому б потрібні були ваші досягнення?

СВ: Аби ж ви хоч так не плодилися! Не народжуйте стільки голодних і ні на що не здатних.

ННЗ: Життя дає стільки дітей, скільки треба, не питаючи, в кого вони народжуються...

Тільки-но комісія, погрожуючи й попереджаючи, поїхала, як Острів вибухнув гучним реготом.

У Нордмарковій стайні стояла Францова корова. Її завела туди Анна дорогою з Екстреска додому. Стара зніяковіла, коли сусіди засипали її запитаннями.

— Вона так стомилася, що я подумала собі: нехай трошки спочине. Нордмаркова стайня однаково порожня...

Комісія прибула на Острів несподівано, коли Анни не було, а саме оглядала Сольбо, як стара верталася з села.

Звідки Анна знала, що діялося в Нордмарків? Невже може таке бути, щоб корова не годна була пройти тих кілька метрів до Францової стайні?

Анна була прозорлива, але виявилось, що вона ще й добра. За перше її боялися, а за друге шанували і в одно хвалили, хоч вона бурмотіла своє:

— Корівчина так підбилася, що їй треба було спочити. І нема чого шкрити зуби й плескати язиками.

Та Острів і далі веселився. Скратарові

діти передражнювали урядовців: «Самі розумієте, не можна позичати грошей під чужу власність!» Вони аж корчилися, так старанно вимовляли кожен склад. Найсмішніше виходило, як вони гаркавили.

А малі Нордмарки підстрибували і тяглися до корови.

Фріда з дітьми також раділа разом з усіма: коли Франца не було вдома, вона почувала себе вільніше з сусідами. Навіть сама запропонувала Гільді надіти собі милока ввечері й завтра вранці за те, що корова постоїла в її стайні.

А все через те, що комісію пошито в дурні і навіть не довелося брехати. Хоч би там що остров'яни думали собі одне про одного, але всі одностайно погоджувалися, що це була чудова витівка.

— А які в них зробилися міни, коли вони побачили корову?

І Нордмарки знов і знов починали оповідати:

— Вони мало не помліли, коли підійшли до дверей і почули, що там мукає корова.

— Аж почервоніли як раки.

— Кажали, що зроду їм ще не було так соромно.

— А ще хотіли нас викинути!

— Так їм і треба!

Остров'яни бігали від хати до хати.

Нарешті ввечері зійшлися в Анни й Стефана. Всі, крім Франца. Він уперше за багато років вернувся додому усміхнений, а тут виявилось, що цілий Острів аж стрибає з радощів. Ніколи він не має спокою.

Остров'яни юрилися в Анніній кухні, і вибухи сміху, мов гарячі хвилі, налітали на Франца, що стояв надворі під дощем. Ніхто не вийшов, щоб шанобливо зустріти його. Ніхто не запитав, що йому сказала комісія, які в нього наміри, коли він гадає викупити землю й стати господарем, одне слово, як себе відчуває людина, коли її похвалять, що вона ощадлива й працьовита. Жінка не подякувала йому за тяжку багаторічну працю. Вона сидить серед тих голодранців і регоче разом з ними.

Він тужливо глянув у напрямку села. В школі блимало тьмяне світло. Потім зайшов до хати й хвилинку поміркував, чи не з'їсти йому чогось. Фріда накрила йому мискою кашу в тарілці, щоб не вистигла. Але коли він зняв миску, то побачив, що каша вже холодна. Франц залюбки з'їв би й таку, проте бажання помститися переважило голод. Він поклав біля тарілки крам на фартах і пішов спати. Після десяти років важкої праці доводиться лягати голодному, він Фріді це пригадає.

Анна зварила в казанку кави й заходилась наливати в усі кухлики, які тільки були. До кожного дійшла черга, кожен одержав кухлик кави з шматком сиру, такого сиру, що розтавав у каві, і його треба було

виловлювати ложечкою. Добра була кавка з сиром.

— Анно, розкажіть нам про чарівних корів.

— Якби Францова Красуля була чарівна, то можна було б її затримати в себе, треба лише перекинути через неї щось залізне. А тоді, якби ти доіла її, Гільдо, то треба взяти найбільшу посудину, яку маєш, і не спинятися, аж поки вона буде повна. І скільки першого разу надоїш, стільки вона щоразу й даватиме. А молоко в чарівної корови дуже густе — густе й смачне.

— А теляться чарівні корови як звичайні?

— Атож. Тільки теляти не можна лишати. Треба кинути його на гній, а вночі з'явиться гном, господар корови, й забере теля собі.

— І не можна інакше?

— А якби не віддати гномові теляти? — запитав Нордмарк.

— Гноми страх які злючі. Краще з ними жити в злагоді, бо можуть так причинити, що ти ніколи не заснеш.

— А ви їх бачили?

Анна не відповіла просто, але призналася:

— Раз добре їх чула... Як була мала, дуже давно. Тепер вони майже всі вимерли. Чула, як навесні й восени вони манили своїх корів. Мали такі дзвоники й дзеленькали над озером, де ми жили. А якось чула, як вони сміялися, вони завжди сміються на погану погоду.

— А звичайна людина їх ніколи не може побачити?

Анна всміхнулася на те «звичайна людина» й сказала:

— А чого ж, кажуть, що як уночі проти зелених свят сісти на даху, що тричі перебував, то вони можуть показатися. Часом такий гном приходить до вугляра й будить його, коли вугільна яма допалюється. А про одного хлопця оповідали, що він майже щодня здибувався в лісі з русалкою. Кажали, що була дуже гарна.

Хлопці-підлітки опускали очі, та Анна не була романтична.

— А я гадаю, що тому хлопцеві лише так здавалося, бачив молоду березу та й годі. Був, мабуть, дуже самотнім.

Усі почали говорити про самотність, і підлітки, що ходили до лісу поблукати серед беріз, несамохить почервоніли.

— Між іншим, той молодик, що мав русалку за наречену, потім став якийсь дивний, і врешті його забрали до божевільні, — незворушно вела далі Анна, і любители берез білили, як березова кора: а що, як і з ними таке станеться!

— А де вони живуть?

— Та, бачте, цього добре ніхто не знає. Як є гора, то вони її тримаються, а як озеро — то живуть у воді. Декотрі живуть під землею і на світ божий з'являються тільки

в образі жаби. Отож не вбивайте влітку жаб, — мовила Анна й позирнула на слухачів блакитними очима.

А їх зійшлося повна хата. Дорослі сиділи на стільцях і на ослонах, підлітки стояли попід стінами, діти повмощувалися на підлозі. Тільки жар з вогнища давав трохи світла. Часом вітер шугав у димар, і хата сповнювалась задушливого диму.

Діти послули на підлозі, вогонь так пригас, що остров'яни ледве бачили одне одного. Коли врешті вони зібралися йти, то завважили, що Анна прихилилася до підмурка й спить. Або тільки прикидається, про неї нічого не можна сказати напевне.

Стіна, голосно розмовляючи, взяла найменших на руки. Тих, що могли йти самі, вона погнала поперед себе, сонних і вередливих. Коли вони вийшли на дощ, дитячий плач долучився до виття вітру.

Той багатий на події день перетяг остров'ян через поріг осені — вони, самі не знаючи того, пристали на умови зими.

А міцна бантина в клуні нічого вже їм не нашіптувала.

Клодет. Клаудета. Кладка.

Вона була в незлагоді сама з собою.

Вона так палко любила красу, що почувала й себе красивою, а дзеркало й люди говорили протилежне. Опецькувата, незграбна, вальок вальком.

Очі в неї були гарні й розумні, проте надто малі, щоб люди завдавали собі клопоту дивитись на них. Хто бачив її губи, що вказували її спорідненість із Стефаном, той вже не зазірав у вічі.

Чоло вона мала високе, біле, чисте. Коси ясно-жовті, як шовк у казках або на рекламі. Але шовк поряд з ликом виглядає смішно.

Так само невиправдана була краса її рук, таких гнучких, що вона могла, тримаючи рівно пальці, згинати самі їхні кінчики. Це могла робити тільки вона — єдина в цілій школі. Приблизно раз на рік завдяки цьому вона ставала героїнею на одну перерву — частіше це не викликало зацікавлення. А більше в Клодет не було нічого принадного.

Не те, щоб її цуралися, ні: її просто забували.

Вера Лідгрєн не помічала її. Своєю старанністю й добрим знанням уроків вона просто платила за те, що надокучала вчительці відданою усмішкою.

Ні, вчителька не ставилася до Клодет упереджено — її ніколи не лаяно, ніколи вона не діставала штурханів, але її надовго забували. Її питали тільки з чистої неухажності, і ніхто не слухав її відповідей. І це найгірше. Бо Клодет завжди все знала. Вона любила вчительку, любила школу й уроки, любила читання, слова, складені з чу-

дових літер. Вона гапувала слухняним пером, побожно водила ним, вписуючи слова, і кожне було для неї дивом. Вона мала поступливу вдачу і рідко здобувалася на критичну думку щодо Вери Лідгрена. Але часом вона мимоволі ловила себе на думці, що вчителька марно гає час, питаючи дурних, витягаючи з них те, чого вони не знали, коли її саму аж розпирало від знань.

Зовнішнє в ній не відповідало внутрішньому змістові, вона була в незгоді сама з собою. Фріда, безумовно, почувалася забутою, та випадали хвилини, коли вони сиділи разом з Гільдою й розуміли одна одну, розуміли, що вони близькі душі, хоч і не вміли цього висловити.

Невеличка, завжди спітніла Гільда, що завжди схилиє голову на лівий бік, і суха, мов тріска, Фріда, що перекиляє голову на правий бік, — авжеж, часом вони сходилися в неділю по обіді й розповідали одна одній всякі дрібниці. Вони не гудили інших і не ділилися своїми думками — було б смішно, якби вони, такі нікчемні, наважилися мати власну думку про щось, як сільські господині. Вони знали своє місце. Але їм подобалося посидіти й поговорити з кимось, як рівня з рівнею.

Франц став не такий самотній, відколи підросли сини. Він так дбав про них, як хіба ще про коня. Учив їх працювати, цінувати гроші й зневажати жінок. Сини виявилися слухняними й кмітливими.

Із Скратаровими дівчатками Клодет ніколи не мирилася. Не могла стерпіти, що ті прозивали її Кладкою. Вони були такі веселі й суворі до себе самих і до інших. Вони були остров'яни. А Клодет, хоч їй і випало народитись на Острові, в серці почувала себе жителькою села.

І ніхто цього не розумів. Вона не мирилася сама з собою.

Анна, наприклад, вдовольнялася сама собою, вона мала все, що хотіла, і, здавалося, не потребувала нікого. Вона була самотня, але жила у згоді з собою. А Клодет запобігала бабусиної приязні. Вдень у школі вона соромилася старої, червоніла, як діти шепотілися про відьму з Острова або як Нордмаркові хлопці прозивали її саму бабцею-тупцею. А як знову бачила бабусю, то соромилася своєї зради, якось уся знічувалася. Анна з свого боку не навіязувалась їй. Отже, між ними вже не було такої близькості, як раніше, коли дівчинка ще не ходила до школи.

Проте Клодет і далі після уроків ходила до Анни, сідала біля вогню й відігрівалася з усіх боків, забувала про важку дорогу. Вона пила солону каву старої, підбадьорювалася й починала читати.

Клала книжку на підібгані коліна — олтарик її науки. Вона вчила урок напам'ять і зітхала, що так швидко запам'ятовує, їй коротіло вивчити й наступний урок, але вона

знала, що тоді обкраде себе на завтра. Тому вона починала з пам'яті занотовувати вивчене — м'яким округлим почерком писала про запеклі бої. Потім ще й малювала.

Бабуся давала їй по п'ять ере на бракований папір. Дівчинка купувала його цілий сувій, зшивала сірою ниткою в зошити і сторінку по сторінці заповнювала малюнками та віршами на теми уроків.

Клодет робила їх для Грети. Грета дістане подарунок, буде ним милуватися, берегти його і врешті переконається, що Клодет найближча їй у цілому світі.

Вона мучилася над тими малюнками, аж їй терпли коліна, а очі раптом пронизував гострий біль. Зір у неї був слабкий, а полум'я в коминку блимало й миготіло. З болю починали текти сльози, і тоді вона справді плакала з жалю, що не можна далі малювати. Клодет зажмурювалася і жаліла сама себе.

Коли згасав день, згасала і радість, Стефан викликав у Клодет відразу, і вона йшла до своєї хати. Але там на неї чекала материна втома, материне длубання, її несміливий погляд, що просив Клодет допомогти мити посуд, підмести або щось випрати.

Клодет неохоче бралася до роботи. Гасова лампа чаділа, і через те в хаті робилося незатишно.

Очі в неї сльозилися, вона сперечалася з братами, кому йти по дрова, відверталася від материного співчутливого: «Кинь, не сліпай, коли в тебе ті очі так болять!»

Клодет жалкувала, що прийшла сюди; самота ставала нестерпна. В Анни був хоч вогонь, а сама бабуся щось важила, мати ж була така нікчемна!

Дівчинка знов ішла до бабусі, здибувала Стефана й верталася. Бували вечори, коли вона метлялася від хати до хати, наче маятник, не здатна ніде спинитися. Очі їй сльозилися, ніс спухав від нежиті: вона завжди ходила з нежиттю і мусила дихати ротом.

Клодет тужно чекала ранку, коли знову опиниться в Екстреску, у своєму справжньому світі. Не раз вона спинялася перед заметом у чорній, як вугілля, темряві, й голосно гукала:

— Нещасний Острове!

Одного надвечір'я Анна, що рідко відривала її від уроків, сказала:

— Будь ласка, віднеси оце Нордмаркам, доню.

І ткнула в руки Клодет два пакуночки: один із тютюном, а другий з кавою. Клодет не любила, як їй хто перебивав, та Анна давала доручення тихо, щоб не почув Стефан, тому вона й не відмагалася.

Дорогою Клодет згадала, що сьогодні Егроніві й Гадарові у школі перепало. Їх тепер частіше бито, а Скратаровим дітям зовсім не діставалось, аж дивно, хоч вони були зухвалі і язикаті.

На мить їй стало шкода Нордмаркових хлопців. Та глибше вона не могла задуматись над їхнім життям: у неї з'явилась така сама нехоть, як тоді, коли мати вдома просила її допомогти щось зробити.

У Нордмарків гасова лампа блимала ще тьмяніше, ніж удома. Клодет не одразу розгледіла, хто був у хаті. Нордмарк простягся на канапі, один хлопець лежав на підлозі, а два сиділи біля лампи й грали в гудзики. На другій канапі сиділа Гільда, а обабіч неї лежали Егрон і Гадар, поклавши їй голови на коліна.

Гра в гудзики не така галаслива, як гра у віст абощо; чутно було тільки тихе клацання і монотонне рахування. Тут не відчувалося жодного з міцних Анниних запахів — не пахло ані вогнем, ані вовною, ані їжею, проте не скажеш, що тут не пахло нічим. У Нордмарковій кухні тхнуло злиднями.

Клодет підійшла до Гільди, що над головами в хлопців гортала підручник історії.

— Бабуся вітала вас і казала...

Клодет не докінчила: вона не пам'ятала, чи бабуся додавала якісь слова до подарунка.

Гільда на мить підвела голову і глянула на Клодет.

Дівчинка знову згадала, що нинішній день для цих хлопців був сповнений припущень, згадала, що вона також сміялася з них на вчительчину спонуку, збагнула, що в Гільди не було ані кави, ані тютюну, щоб потішити хлопців, як вони вернулися додому, згадала, як неохоче вона залишила своє місце коло вогню, щоб піти сюди, побачила, як Гільда мучилася над книжкою, намагаючись хоч щось втовкмачити хлопцям і вберегти їх від гіркоти завтрашнього дня, і вперше в житті відчула, що їй, Клодет, можна позаздрити. Гільда вп'ялася в неї очима. Клодет хотіла гукнути: «Пробачте!», хотіла бодай прошепотіти, але не змогла. Вона стояла з пакуночком у кожній руці і раптом почала проказувати урок. Не так, як отчеш, але спокійно, чітко, речення за реченням.

Гільда знов похилила голову, губи в неї ворушилися, вона вимовляла за нею кожне слово, ніби йшлося про визнання віри.

Хлопці тулилися обличчями до материних колін, а Гільда прикривала їхні худенькі плечі.

Клодет проказала урок і затремтіла. Гільдин погляд не відпускав її, він ніби ще наближався, як буває вві сні. Їй згадався один сон.

Якось вона терла картоплю на пальт і весь час боялася, що здере собі руку. А вночі їй приснилося, що Фріда сказала: «Дивись, у нас нема ні картоплі, ні крові. З чого ми зробимо пальт?» А Франц відповів: «Можна вточити крові з руки Клодет».

Гільда дивилася на неї так, як Франц тоді вві сні.

Клодет простягла пакуночки, раптом упустила їх на книжку й позадкувала до дверей.

Ніхто не озвався до неї.

Біля дверей вона обернулася й побігла геть. Тікаючи, вона весь час оглядалася, хоч за нею ніхто не гнався.

Якби йшлося про щось дрібне, якби в когось із них болів зуб абощо, вона б не розгубилася так. Але ті страшні злидні перелякали її на смерть.

Вернувшись до бабусі, Клодет запитала:

— Чи слід жаліти таких, як Нордмарки?

Бабуся довго сиділа мовчки, ніби й не чула її слів.

Потім почала निकати по хаті — штовхнула ногою кошика, перегорнула жар у вогнищі, — й забурмотіла:

— Жаліти, кажеш? Жаліти? Мене це не стосується... Можеш запитати Карін... Нехай би працювали, як інші... як я, що маю он доглядати цілу отару овець... Мені є про що думати...

Вона взяла ліхтар, підняла скло й засвітила його. Рука її тремтіла, голос теж.

Клодет злякалася, побачивши бабусю такою — невпевненою і звичайною, як усі.

Після тієї відповіді вона й далі не знала, чи треба жаліти таких, як Нордмарки.

Завтра вона запитає Грету. Візьме її під руку і скаже: «Проведи мене трішки, я маю тебе запитати про щось важливе». І так гляне на Грету, що та не посміє втекти.

Грета може поговорити з побожною тіткою Карін, хоч, з іншого боку, жодна з них напевне не була в Нордмарків, то їм можна й не знати, чи треба жаліти таких людей.

Бабуся Анна повинна була б знати це і не знала, ось у чім біда.

Вона була така мудра, що побачила крізь стіни й темряву, чого потребують у тій хаті, і досить щедра, щоб саме того їм дати, але не могла відповісти на питання, чи треба жаліти таких людей. Щедрість і співчуття — не одне й те саме, думала собі Клодет.

Стара вовтузилась біля ліхтаря, викручувала гніт, знову його вкручувала, ніби не знала, яке світло краще. Нарешті зупинилася на тьмяному, ледь помітному, що згасне, поки бабуся дійде до стайні, подумала дівчина.

— Він найперше мав би про них подбати... про них...

Клодет стояла посеред хати в задумі, але отямилась, почувши Стефанове варнякання:

— Мав я першу жінку... ото була господиня! Все в її руках множилося. Насамперед вівці. А ця, що маю тепер, гірша...

Клодет знову втекла і довго ще чула за собою його млявий сміх.

Вона благально глянула вгору, шукаючи смугу північного саява або хоч бодай яку

зірку — опору для своєї туги. Проте на небі не було навіть хмар.

У темряві тремтіли електричні дроти, стовпи гули. По тих струнах шалено поспішало світло, але повз Острів, тільки чути було неясний гук — ніби голос погрози чи зневаги. В Екстреску воно спалахувало в хатах яскравим сьйвом.

Дітвора на Острові і всі Нордмарки вдень марнували час, виглядаючи переїжджих. Узимку машини траплялися рідко, зате й викликали більший захват. От якби котрась спинилася! Від такої думки аж дух забивало.

Влітку машини з'являлися частіше, вони переїздили з одного світу в інший. Діти з Острова прикипали до них зачарованим поглядом: «Скажіть-бо, як там, звідки ви їдете? І куди ви поспішаєте? Як там пахне трава, яке повітря, чи сонце блакитне, а ночі червоні? Скажіть нам щось про світ! Ми так змудилися тут, на Острові».

Але ті, що сиділи в машині, були незворушні й дивилися поперед себе. А як скидали оком на садиби остров'ян, то тільки мимохить, тутешні мешканці здавалися їм такими ж нецікавими, як і навколишні кошлаті, миршаві ліси.

Остров'яни й самі відчували себе не вартими уваги: адже вони не справжні люди; тільки зухвалий дух цікавості все ще під'юджував їх і розворушував надію.

Одного літнього надвечір'я на Острові спинилася машина з свіжою салакою. Всі мешканці вмить збіглися до неї. Невже в них буде салака?

Вони давно вже не бачили путньої риби — самі тільки нікчемні північні оселедці.

Звісно, всі хотіли поласувати рибою. В Нордмарків, як завжди, було сутужно з грішми, знайшлося тільки двадцять п'ять ере, а кілограм коштував тридцять п'ять. Стіна й Анна докинули по п'ятакові, і торговець щедро зважив. Він мав таку силу риби, що остров'ян аж сміх брав від того незбагненного достатку.

Але найкраще було те, що торговець говорив: він приніс на сонний Острів слово. Він докладно оповідав, вимахуючи руками, як ще рано-вранці вплив на море (те, що його географічна назва звучить зовсім сухо: Ботнічна Затока), а коли, вже на суходолі вирушив у дорогу, то мав повну вантажну машину риби, складеної в три шари. Тепер лишився тільки спідній шар, і його треба до вечора продати. Він ніколи не продає вчорашньої риби.

Остров'яни слухали з добродушною заздрістю. Подумати тільки: бути людиною з моря, до того ж мати машину, їздити собі з одного місця до іншого, та ще й продавати такі ласощі, як салака. Ото легкий заробіток! Ще нікому вони так не заздріли — хіба тільки членам урядової комісії.

Але й порівняно з ними перевага була на його боці, бо цей чоловік з моря — власник машини — торговець рибою не удавав з себе великого пана й розкривав перед ними своє життя.

Торговець рибою поводився якнайпростіше, щораз оповідав щось нове.

— Тільки лопатою згортай...

І казав це так, ніби йшлося про жолобок на гноївку, а мовилося ж про цю рибу, що й досі вигравала срібною лускою на сонці. А як вона мала блищати вранці, коли ще тріпотіла мокра від морської води!

Гадар, що тримався за Гільдину спідницю, просив її спитати чоловіка про море, про світ, і чи йому, Гадарові, також можна щось спитати.

Чужинець засміявся й заявив, що нехай питає, він весь обернеться в слух.

Відтоді на Острові й почали казати: «Я весь обертаюся в слух».

Всі засміялися й подивилися на Гадара; той уже пожалкував, що захотів питати. Але Гільда підохочувала його, і врешті він сказав:

— А як ви спіймаєте стільки риби, мережа вам не рветься?

Чужинець засміявся, і всі теж засміялися разом з ним, іще приязніше. Який він приємний і дотепний, хоч би та Клодет якнайдовше не поверталася, хай він ще постоїть з ними. Дівчині довелося бігти на мочар: попросити в Франца грошей на рибу, бо він завжди носив гаманця з собою.

А Гільда шепнула Фріді цілком поважно:

— А все-таки хлопцеві щось засіло в голові з біблії, хоч учителька вважає, що він нічого не тямить.

У кабіні сиділа торговцева дочка: якщо зважити на її зріст, то вона мала десь років чотирнадцять, а як на капелюшок і на вираз обличчя, то всі вісімнадцять або й більше. Вона була цілком досвідчена в життєвих справах.

Хлопці з Острова не зводили з неї очей, чекаючи бодай погляду, але вона нікого не вшанувала своєю увагою.

Вона читала журнал і жувала гумку, щоб якось згаяти час у цьому глухому закуті.

Раптом дівчина кинула журнал, відчинила дверцята й визирнула з машини:

— Ви, мабуть, хочете залишитись тут на завжди, тату? — запитала вона.

— Послухайте її, — мовив загоджений торговець. — Вона лише тоді вдоволена, як колеса крутяться. Але таки правда, треба їхати, бо не продаж усе до ночі.

Фріда стояла з порожньою мискою.

— Але ж дівчина ось-ось надбіжить... — вона дивилася на стежку через болото, проте там нікого не було видно.

Чоловік позирнув на годинника й знову почав розмову. Дочка хрюснула дверцятами так, що остров'янам аж дух перехопило: якби колись отак сісти в машину й

хряснути дверцятами перед носом у когось! І не в одного, а в багатьох! О! Отак хряснути!.. Дівчина спустила шибку й висунула худу руку, щоб на неї дивилися. Але очі її були незворушні. Вона переглянула один журнал і заглибилася в інший.

— ...Але як хто сам набідувався змалку як я, то хоче, щоб його дитині було краще.

Остров'яни, що слухали його, відчули, що ті слова стосуються їх: мовляв, що ви робите для своїх дітей, чи дбаєте про те, щоб їм було краще?

— Атож, я, щоб ви знали, намучився, як той пес. Почав з порожніми руками і видряпався, так би мовити, з самого дна. — Він докірливо поглянув навколо, наче не хотів вибачити злигоднів свого дитинства.

Він стояв коло машини, похилившись і спираючись руками на борт. Остров'яни зненацька відчули жаль до нього. Такий великий чоловік, а колись був убогий і зневажений, як і вони! Яке несправедливе часом буває життя, обурювалися за нього остров'яни. Здається, надто пізно втішати його, і подарувати йому також не мають чого, але сподіваються, що він бачить їхнє співчуття.

Пихата дочка знову відчинила дверцята. І сказала вже цілком по-простацькому:

— Ви що, тату, здуріли? Чи довго ще будете тут стовбичити?

Він засміявся.

— Донька правду каже, треба їхати.

Фріда ворухнула рукою, сонце заграло на бляшаній мисці. Торговець забув, чого він чекає. Він узяв миску й зачерпнув нею риби. Важко сказати, чому він це зробив, та коли він простяг Фліді миску, виявилось, що їй досталося більше риби, ніж будь-кому з тих, що заплатили. Фріда страшенно засоромилась і забігала по дорозі.

— Клаудета ось-ось надійде...

Але торговець наче забув про гроші. Він раптом дуже заквапився і поїхав з Острова, супроводжуваний тихою радістю його мешканців.

Клодет бігла, і до горла їй підступали сльози: якби не треба було поспішати, вона б поплакала. Їй довелося піти з дому, коли до них приїхав чоловік з широкого світу. Нарешті вона побачила Франца, тільки його тулуб, бо він стояв у наполовину викопаній канаві і змагався з болотом. Дівчинка почала ще здалеку гукати, щоб він вилазив. Проте голос її був не гучний, а батько дослухався тільки до хлюпання води, коли відрубав брилу торфу, підважував її і викидав нагору.

Працював він запекло. Болото було його ворогом, він день у день боровся з ним лопатою. Треба було відкрити болотяні жили, щоб витекла вся отруєна вода. І луг мав стати таким твердим, щоб по ньому міг піти кінь з косаркою.

Лють додавала йому снаги, прокльони були як цілющі ліки на серце.

Клодет злякалася, побачивши батька таким, він так відрізнявся від того стомленого чоловіка, що сидів вечорами біля кухонного столу! Вона спинилася поблизу й дивилася на нього. Франц надрізав лопатою брилу з лівого боку, ззаду і з правого боку. Тоді підважував її. Торф цупко тримався багна, доводилося підсікати й торсати брилу, поки вона відривалася і можна було викинути її нагору. Франц сопів, трохи віддихувався, поки надрізав брилу, тоді знову стогнав з натуги, як викидав її.

Канава була мулиста, на дні хлюпала вода. Франц працював у гумових чоботях.

«Оце й називається надсаджуватися. Хто так працює, то вже не має сили бути ласкавим, — думала Клодет. — А батько майже завжди так надсаджується. Тепер світить сонце, але він не пітніє, тепло осіло в ньому всередині, гарячий тягар, що тисне на серце».

Отак думаючи про батька, вона простояла довше, ніж намірялася, а потім уже стояла з сорому, що так довго не давала про себе знати, бо здогадувалася, що негарно потай підглядати за кимось.

Нарешті Франц помітив її, вгамував злість, обличчя його прибрало «кухонного» виразу. Але не перестав копати.

— Щось дома сталося? — байдуже запитав він.

— Приїхав чоловік, що продає салаку. По тридцять п'ять ере за кіло, і мама послала мене запитати, чи ви дасте грошей, щоб і ми купили.

— А її так дуже треба? — сказав Франц і відірвав брилу торфу, що вперто трималася болота. Він на хвильку сперся на держак лопати й оглянув ділянку, що невдовзі мала бути вже висušена. — Чи хоч схоже, що ту рибу можна їсти? Не зіпсована вона?

— Та ні, такої свіжої салаки я ще зроду не бачила.

Видно було, що він дасть грошей, проте зволікання було обов'язковою умовою дійства. Але ж Клодет так поспішала! Їй знов підступили сльози до горла, а батько і далі зволікав.

— А хтось уже купив?

— Аякже, всі, крім нас. Нордмарки й усі інші.

— А скільки мама хоче купити, не казала?

— Не знаю, скільки бажаєте... Але мені здається, що треба швидко...

— Він з машиною?

— Еге ж. Швидше давайте!

— Ну, як з машиною, то може й поїхати, поки я встигну витягти гроші. — Він сягнув до кишені, дістав коробочку з тютюном, узяв пучку й витер пальці об штани. Тоді заклав коробочку й знову сховав до кишені.

Клодет аж тремтіла з нетерплячки. Який тато забарний, не розуміє, що діється на Острові. Франц засунув руку до другої кишені, не знайшов нічого, тоді до задньої — теж порожня. Він трохи почервонів.

— Глянь он там за кущами, — мовив він і показав, де саме.

Дівчинка побігла туди, пошукала в нагрудній кишені, але нічого не знайшла. Вони перезирнулися. Франц швидко підійшов до неї, оглянув те місце, де лежав піджак, тоді канаву. Гаманець зник.

Клодет затремтіла з ляку.

— Чи це не сам дідь... — засичав Франц і зблід. — Тут мордуєшся, як найостанніша худобина. І все на те, щоб злодії, жінки і всяка наволоч забирала в тебе.

Він порозкидав ногою рівенько складені брили торфу й вернувся до лопати. І знов накинувся на болото, що застогло й заскигло з ляку.

Клодет стояла тихо, вона вся обернулася на слух і чекання. «Викажіть свою лють, тату, викажіть словом, багатьма словами, це помагає. Нарікайте, плачте, гнівайтесь, озвіться до мене. Я не знаю, чим вас можна потішити, але поділіться зі мною своїм горем».

Клодет думала це так гарячково, що майже повірила, ніби промовляла до батька.

Однак він мовчав. Він мав рахунки з болотом, дочка важила для нього менше за брилу торфу.

І Клодет побігла додому, вмиваючись слізьми.

Сердешний тато! Весь легковажний Острів стояв собі й балакав з якимось ледарем, а тато, найсамотніший за всіх людей, мусив так тяжко працювати.

Може, саме тепер хтось помирає? Може, для когось настала найгірша, найжахливіша хвилина?!! А в цей же час інші, багаті й щасливі, танцюють у довгих шовкових сукнях! Будні остров'ян були не дуже веселі, це Клодет визнавала. Але час від часу щось відбувалося, а коли вже якась подія, бодай незначна, станеться, вони переживають її усім своїм єством. Усі, навіть Нордмарк: він намагався найдовше лишитися понурим, але ж відомо, що то тільки зовні. Так, усі — крім Франца.

Тато не має радості.

Клодет обважніла й відчула втому після цього раптового відкриття. Вона уявляла собі ту безрадісність як своєрідний брак вологи в тілі.

.. Бо йому бракувало мастила — радості.

На хвилину вона перестала плакати й почала думати про себе саму: чи вона вміє радіти? І хоч їй було сумно, всі члени її тіла відповіли, що вміє.

Клодет знову заплакала, їй було шкода батька. Гаманець — дурниця, він знайдеться, а от радість, якої батькові бракувало і якої він ніколи не мав!

Від цієї думки вона аж заходилася плачем.

Їй не треба було ні в кого питати поради, чи треба жаліти свого батька.

Коли дівчинка вернулася, всі вже розійшлися.

Фріда, злякана й захоплена, сиділа на порозі й чистила салаку. Кіт на подвір'ї ласував риб'ячими тельбухами. Хлопці стояли й дивилися то на kota, то на матір. І водночас знову згадували приїзд чужинця й думали про ранкове море.

Коли надійшла Клодет — бліда, з порожніми руками — Фріда тільки злякалася. Чистити таку рибу, ані подаровану, ані куплену, — однаково, що переховувати крадене. Вона не знала, що їй питати, й мовчки, очікувально дивилася на Клодет.

«Ну, що він казав, чого ти плакала, озвися хоч словом! Колись я народила тебе у великих муках. Я б радо ще раз народила тебе, щоб довести свою любов. Але на мене ніхто не зважає...»

Клодет відчувала ті материні благання, але не давала їм захопити себе. Вона мала про що думати, в ній не лишалося вже місця на інші турботи.

Вона відкликала хлопців убік і сказала, що тато загубив гаманця і їм треба його знайти.

— Бо як не знайдемо, то він, мабуть, ніколи вже не буде веселий, — додала вона.

«Якби ви знали те, що я знаю: що в нього нема ніякої радості, йому нема чим тішитись, байдуже, чи знайдеться гаманець, чи ні», — подумала Клодет і знову заплакала.

Вони домовилися, де хто шукатиме: Клодет узяла на себе хату, Туре — подвір'я, а Свен — стайню й клуню. Потім вони мали пройти з кінця в кінець дороги — всі втрьох, щоб не пропустити жодної стеблини.

Хлопці кинулись на пошуки, мов гончаки.

— Ви щось шукаєте? — запитала Фріда, коли Клодет ішла повз неї до хати.

Дівчина не змогла відповісти їй, не стало голосу. Зайшовши до кімнати, вона ще довгу хвилю стояла непорушна.

Вона згадала Грету: «Коли станеться щось справді страшне, треба помолитися богу. Він допоможе. Я молюся щовечора».

І знову ж: якби вона була Гретою! Цього разу сталося справді страшне, і добре було б, якби хтось допоміг. Але як треба молитися? Чи конче ставати навколішки? Вона розгублено озирнулася, шукаючи відповідного місця.

У кутку стояв старий плетений кіш. Клодет трохи відсунула його, щоб можна було залізти в кут, склала руки й сперлася ними на кіш. Тепер вона стояла так, як «побожне негрєня» з «Приятеля дітей» — газети для недільної школи, яку їй показувала Грета. Але що треба казати?

Гаманець був голкою в сіні. Мабуть, надаремне описувати його, вона не зуміє розповісти все так ясно, щоб господар її зрозумів. «Отченаш» і «Під твою милість» не стосувалися гаманця, а інших молитв вона не знала.

Її охопив пекучий сором: вона обдурила бога, щоб він звернув до неї своє обличчя, а тепер не має що йому сказати. На думку спали слова з біблії: «Бог не дозволяє себє дурити».

Підводячись, Клодет на мить заплющила очі й палко шепнула кошеві: «Гаманець»,— ніби йшлося про те, щоб урятувати котрогось із товаришів, що не знав урока, від гніву Вері Лідгрєн.

Вона озирнулася по кімнаті. Де тут батько ходив, де сидів?

Але знадвору вже гукав Свен:

— Я знайшов гаманця, знайшов! Він лежав у жолобі біля стійла.

Хлопець мчав стежкою, мов вихор, затиснувши в кулаці гаманця, наче знак перемоги. Туре біг слідом за ним.

Клодет і собі кинулась бігти, але передумала й сіла край дороги.

Добре, що вони знайшли гаманця, але не це головне. Батько на хвилю сховає свою образу, дасть хлопцям по десять ере й скаже: «Добре, добре». Клодет чітко уявляла батькову мову і хлоп'ячі міни, але не почувала заздрощів. Свідомість, що батько ніколи не знає радості, заглушила навіть її звичайну неприязнь до братів. «Вони ж іще діти»,— думала Клодет.

Подорожніх, які час від часу гостювали на Острові протягом доби, було три види: волоцюги, що спинялись в Анні й показували, які вони мудрі, мандрівні торговці, що завертали до Скратарів, бо там були гарні дівчата, й цигани, які мусили вдовольнятися нужденним притулком у Нордмарків.

У Франца надовго ніхто не зупинявся. Там їм давали попоїсти, але про нічліг годі було й мову заводити. Пошарпаний контракт стояв, ніби мур, між Францом і бездомними. В шостому параграфі писалося: «Орендареві нерухомого майна заборонено давати притулок незареєстрованим або позбавленим права особам, а також торгувати горілкою, вином і пивом».

Що тут міг вдіяти Франц?

— Якби я був господар, то сам спав би надворі, щоб ви собі пожили в мене, скільки схочете. Але ж я поки що тільки орендар і можу порядкувати хіба своєю сорочкою. Господарям легко бути милосердними! Почекайте нехай я викуплю садибу... А тим часом ідіть до тих, хто може не дотримуватися приписів!

Він понуро перекладав на подорожніх вину за те, що йому заборонено бути милосердним. Він не жалів їх, не вичитував їм, що вони бурлакують без роботи, тільки

ки нарікав, понурий і злий, на своє лихо; що не може навіть прийняти гостя, не порушивши приписів.

Інші орендарі не дуже дотримувалися шостого параграфу. Зрештою, вони ніколи й не читали контракту, як і слід було сподіватися від таких свавільних і несумлінних людей.

Але на кухлик кави та на пальт волоцюги могли розраховувати і в Франца. Коли його не було вдома, Фріда навіть виходила на вулицю й сама запрошувала подорожніх до хати. Отак і в її тихій кухні можна було почути щось цікаве.

А то діти бігали за чужинцями по цілому Острову, щоб послухати їх.

Одні з'являлися раз на рік, інші приходили кожного другого або третього року. Остров'яни вболівали за тими небагатьма мандрівними торговцями, що з'явилися раз і більше не повертались. Що сталося з Кале Білігом? Він був дуже хирлявий, може, помер? Але Дужий Пеле? Певне, гордує Островом, знайшов заможніші околиці. Його цукерки смакували і дітям, і дорослим. А історія про те, як він заступав короля! Скратарі довго сперечалися: чи місяць, чи два він сидів у замку й вимагував королівською печаткою. Вони літо за літом чекали, що він прийде і розсудить їх, але Дужий Пеле не з'являвся—мабуть, ошачливлював достойніших людей своєю розповіддю про те, як місяць чи два заступав короля.

Найчастіше приходив «Панночка».

Він був тутешній, з сусідніх околиць, тож його можна було звати на «ти». Панночка був тендітний чоловічок, і остров'яни кепкували з нього в вічі й поза очі. Вони завжди жвавішали, коли він з'являвся, схожий на птаха, якого обскубли живим.

Він був дрібненький, худий, з тонким рухливим носом.

Вусики маленькі, ніби вирізані з модного журналу, а руки білі, як у сухотника, нервові й неспокійні. Лісоруб тільки посміявся б, що можна отак без потреби вимагувати ними, як вимагував щодня Панночка.

Ходив він у довгому широкому як пелерина пальті, і коли походжав із кутка в кут по хаті, то повертався так рвучко, що поли того пальта аж підлітали.

Добрий одяг на людському тілі має властивість викликати пошану в тих, кому ледве стає на яку шмату. Малі діти любили гладити пальто, дорослі жартували, що воно надто пухнасте, — їм приємно було хоч раз помацати таку панську річ і виявити під нею того черв'яка.

Панночка стукав у двері, щоб йому сказали «прошу», як панові. Він заходив і поблажливо казав:

— Добрий день, добрий день, красуні! Бачу, що ви аж похудли з туги за мною. Але скрізь так багато гарних дівчат, що я швидше не міг вирватися. Нелегко дово-

диться чоловікові, як за ним жінки дуріють, а він ніяк не може вибрати, на котрій спинитися.

Він обходив усіх, подавав руку, пересував капелюха з одного вуха на друге, бо носив його завжди набакир, що мало свідчити про великий досвід в амурних справах.

— Дівчата мене люблять, бо я вмію флертувати, — казав він, цілючи Меріт і Тею в руку.

Меріт сміялась, аж падала. Він діставав люстерко й починав видивлятися у нього — хотів переконатися, чи він справді такий красень, за якого його мають Скратари, що одні стоячи, інші лежачи, милувалися на його вроду.

Одначе Меріт сміялася так довго, що він нарешті починав сумніватися, чи вона справді сміється з радощів.

— Ти не віриш, що я вмію флертувати? — питав він стурбовано, і між невеличкими очима в нього залягала зморшка.

— Не флертувати, а фліртувати! — кричала Меріт і аж лягала на стіл зі сміху.

— Фліртувати? Що ти кажеш? А хай йому чорт. — Він крутив на голові капелюха, насував його на чоло, вдавав глибоку задуму. Але ніщо не могло надати Панночці підступного вигляду.

— Я сказав так тільки, щоб тебе перевірити. Думаєш, я не знаю, що треба казати «фліртати»?

Меріт зареготала.

Йому страшно хотілося говорити правильно, щоб його мали за пана. Але, як на лихо, він раз по раз уживав якесь діалектне слово, а Меріт на це була дуже чутлива. Через неї потім цілий Острів сміявся з дурного Панночки.

Скратари пригощали його кавою й коржиками з сиром.

Всю свою увагу він тоді зосереджував на руках, захоплювався тим, як дивно згинається в нього мізинець.

Панночка носив із собою в картонній коробці ножичі й машинку до стриження, а крім того, кілька шматків мила і яскраву, мов полум'я, підв'язку. Спритно орудуючи машинкою, він стриг цілий Острів. Поки він працював, до нього ставилися з більшою пошаною. Він без угаву розмовляв, збивав капелюха аж на потилицю й час від часу дмухав на кучері, які спадали йому на очі. Кучері були пишні, але шорсткі...

— Хто стільки їздить, як я, і треться між людьми... Я митець, або артист, як кажуть у вищих колах. Та моїх картин у цих краях ніхто не розуміє. Отож якщо я сказав сам собі: «Так далі тривати не може. Бо що це за життя? Хирієш з дня на день, і ніхто тебе не розуміє». Сказано — зроблено. Я спакував скрині і вибрався в далеку дорогу до Стокгольма. А там пішов просто до замку і сказав, що звуся Стрембергом із Свенсюра і хочу бачитися з принцом Еугеном. Меріт знову зареготала.

— Його звуть Еженом, дурню.

— Я не підстрижу тебе, коли ти й далі так мене ображатимеш, — казав Панночка тремтячими губами.

Меріт відкладала своє плетиво й підступала до нього.

— Тепер ти вже так чи так не в замку, — казала вона. — Але ти все одно добрий і підстрижеш мене.

Та він однаково гнівався, бо дуже любив, щоб Меріт отак лебеділа й підлещувалася до нього.

— Слухай, Стремберг, — казала вона, легенько глядячи його тоненькі вусики. — Поміняймося, я казатиму Еуген, а ти Ежен, от і помиримся.

Його дівчачі білі щоки рожевіли, він скидав пальто й спихав із стільця недострижену дитину. Тоді підставляв стілець Меріт, уклонявся їй, наслідуючи стокгольмського перукаря, упадав коло неї, оглядав з усіх боків перед кожним порухом ножиць. Вона була надто гарна, щоб отак по-сільському тикати їй, отож починав звертатися до неї на «ви».

— Дозвольте мені залишити цей кучер на спомин про наше примирення.

— Прошу, — відповідала Меріт, давлячись сміхом.

Але котресь із менших дітей ще застрягало біля сторожа замку.

— Пустили тебе до принца? Що він сказав?

— Що? Аякже, звичайно.

Далекий принц не міг перемогти близької Меріт. Панночка стриг її каштанові кучері і облизував губи.

— Він сказав: «Ви, Стрембергу, напевне станете великим артистом».

Панночка оббіг навколо стільця, став перед Меріт і дивився то на неї, то у вікно, показуючи ножицями, куди він дивиться.

— А він же тоді ще не бачив картини, яку я намалюю з Меріт. Вона зватиметься «Лісова троянда».

Панночка говорив так поважно, що Скратари шанобливо притихали, і завваживши це, він ніяковів, ба навіть розгублювався.

Після стриження на підлозі залишався грубий шар волосся: м'якого каштанового і твердого, як щетина, чорного. Діти розносили його по всій хаті, воно попадало в їжу, чіплялося до одягу.

Коли Панночка кінчав стригти, його знову пригощали кавою або тальтом — залежно від пори. І тепер усі були готові слухати його історію; він належав до тих вибранців, які мали минуле, щось таке, що визначило все його життя. Та він не хотів про це розповідати. Коли на нього насідали, він збирався до Нордмарків, до Стефана або в село. Але Скратари оточували його, зваблювали кавою, казали, що він уміє фліртувати, а надто лащилися до нього дівчата.

— Розкажи, Стремберг, як тобі було шість років.

— Аби ви бачили, який з мене був стокгольмець. Такий розумний...

— Не бреши, Стремберг, розкажи про крісло-гойдалку в Свенсјурі.

Він бліднув, починав не уважно водити очима, і всі в кімнаті затамовували віддих.

— Мама в мене була недобра. Мала багато коханців, вони пили, билися. Тато був ревнивий і мав бритву. Якось мама була вдома сама. Вона сиділа в кріслі-гойдалці і курила люльку. Я сидів на підлозі перед нею і одягав ляльку, тоді я був зовсім як дівчинка. Я глянув угору й побачив тата ззаду за кріслом, що відкривав бритву. Бритва росла, росла і стала така, як коса. Він дивився на мене, я на нього, а мама гойдалася собі й нічого не підозрювала.

Стремберг замовкав, а всі аж роти роззявляли, навіть немовля на колінах у Стіни, здавалось, також уважно прислухалося.

— Ми довго дивилися один на одного, може, годину, може, й цілий тиждень. Часом мені здається, що ми й досі отак дивимося, а мама сидить між нами й гойдається в кріслі.

Він починав і собі гойдатися.

— Ну? — сказала Стіна.

— І раз, коли мама гойднулася назад, тато спіймав її і притримав. І тепер вони дивилися одне одному в вічі... — Панночка задирав голову і втуплювався в стелю. — І тато потягнув бритвою, зовсім спокійно, і перерізував... перерізував горло, і бухнула кров, і потекла по животі, і нижче, на мене й на ляльку. Лялька геть уся була закривавлена, а мама сиділа й спливала кров'ю.

Напруження досягло найвищої межі і потім починало потроху спадати серед задоволеного сопіння. Стіна судомно обіймала найменших дітей, що тулилися до неї, як поросята.

А Панночка починав стогнати, заходився моторошним дитячим плачем, аж душився, падав на підлогу, хапався руками за ший і геть синів.

Вдоволені слухачі заспокійливо гладили його, клали на розсуну канапу й прикривали панським пальтом. Він корчився й скидався, як мисливський собака уві сні.

Так він лежав непорушно цілий вечір, а остров'яни ходили, сп'янілі від радості.

На ніч його стягали на підлогу, бо на канапі мали спати Тея і Меріт. Та він того не чув.

Настала ніч, і в Скратаровій хаті сон озвався своїм звичайним голосом. Тих, що сопіли й хропли, було, звичайно, більше за тих, що скиглили: в одного болів зуб, в іншого стріляло в вусі, а ще в іншого було мокро в постелі.

Скратари спали здоровим сном, і те, що хтось тихо скиглив, нікому не заважало.

Але перед ранком Панночка почав говорити уві сні й плакати. Меріт прокинулася, встала й помацала його. Він тремтів, на

підлозі було дуже холодно, а йому постелили тільки газету.

Меріт стягла з нього черевики, які він носив літо й зиму. Тоді повернула Тею до стіни, підняла хирлявого Панночку й поклала в ліжко. Потім лягла й сама скраю. Було тісно, але боком якось умістилася.

— Це ви, мамо? — простогнав він.

— Так. Спи, синку, — відповіла Меріт і притулила до грудей його шорстку голову. Він перестав тремтіти й спокійно заснув.

Меріт також заснула.

Мешканці Екстреска не мали чим дуже пишатися: маленькі непоказні садиби, трохи лісу. Ні, заможні вони не були. Проте завдяки орендарям слово «господар» набрало сили й робило їх кращими, ніж вони були насправді. Якщо господар був ледащо, то принаймні можна було шанувати садибу. Це слово викликало уявлення про працю і силу, а не про лінощі, як у Нордмарків.

По хуторських наділах для старих можна було зустріти сивих, добродішних бабусь, чиї думки нагадували збірник церковних казань.

На кухні порядкує мати, огрядна мати, що її всі слухаються, не така, як те залякане опудало — Францова Фріда.

Про мешканців садиб відомо, звідки вони походять: вони завжди жили в селі, а про орендарів — ні: хтозна, які страшні злочини вони могли вчинити в дитинстві, поки село взяло їх під свій нагляд.

Коли господарева дитина падала на землю, біла ногами й верещала, мати зводила очі до неба й жалілася:

— Подумати тільки, хвилину тому це була чемна дитина, а тепер раптом стала якимось орендарським шибеником! Нема іншої ради, як послати тебе до них на Острів.

І дитина підводилася, забувала про свою злість із сорому, що її порівняли з орендарськими дітьми.

Якщо господиня сама, то вона дуже скромна, мовчить, приховує всі жіночі вади й намагається якнайдовше тримати в таємниці свою вагітність.

Якщо їх сходиться дві, то вони можуть добре поплескати язиками, поки розійдуться, не кажучи про те, що кожна думає під час цієї розмови. Та коли їх більше, вони стають обережні, хитають головами й ховають багатозначні усмішки в хустки.

А жінка з Острова, от хоча б Стіна, не знає стриму, чи вона сама, чи між людьми.

Стіна, здавалось, народжує просто з зухвальства і так легко, начебто це не має нічого спільного з материнською любов'ю.

А чи вона тільки з Яні?..

Досі бог боронив, це видно по дітях.

Але...

Якби вона злигалася з якимось мандрівним торговцем або волоцюгою, а то ж ні — вибрала собі єдиного порядного чоловіка на Острові і зробила з нього жвавого зали-

цальника. Єдиного з остров'ян, на якого можна було покластися, того, кого селяни завжди згадували, коли лаяли орендарів. Саме Франца! Його очі, що сумно дивилися в напрямку села, зверталися тепер на сусіднє подвір'я, а на людях утуплювалися в землю.

Почалося це пізнього літа, коли від надміру грибів у лісі корови показилися.

Троє Францових дітей і стільки ж Скратарових насилу пригнали корів додому. Коли нарешті вони опинилися на подвір'ї і Франц відчинив свою стайню, а Стіна — свою, корови обернулися й знову втекли, вибрикуючи. Вони позадирали хвости й вистрибом, мов телята, помчали до лісу.

Спітнілі, покусані комарами діти, що люто вимахували лозинами — вони намірялися похастувати ними корів, коли ті вже будуть поприв'язувані, — зняли плач, побачивши, як худоба тікає.

Франц розсердився, скинув пасок і сказав хлопцям:

— Ви вже набігалися. Я сам навчу їх полюху.

І побіг за коровами до лісу.

Стіна, на порозі своєї стайні, сказала дітям:

— Я піду по них сама! Побачимо, чи завтра їм захочеться тікати.

І, схопивши у Віран лозину, подалася до лісу.

Вони так довго шукали корів, що ті вдовстали наїлися грибів і самі повернулися додому.

— Хоч би тато, бува, не заблудився, — хвилювалася Фріда.

Одна їхня корова була ногами, і близнюки побігли до Нордмарка попросити котрогось із старших хлопців, аби прийшов потримати корову, поки мати її видоїть, бо батько ще не повернувся.

Нарешті Франц з'явився, жадібно з'їв холодну кашу і — диво-дивне! — сам почав оповідати, скільки в лісі грибів.

— Уся земля біла від них. Я ще зроду такого не бачив. І які гриби! Не дивно, що корови казяться, — мовив він і поблажливо засміявся. — А як вони гасали по лісі! Ота з дзвоником здається на око така тиха та божя. А яка вона хитра! Тільки й дивиться, аби куди шаснути... Та завтра вона ще своє дістане.

Фріда зраділа, що чоловік такий балакущий, і спробувала поділитися з ним своїми вечірніми клопатами. Нордмарків хлопець надто ледачий і слабкий — він не міг утримати Зозулю за ногу, і та хвицьнула її по литці. Може, показати йому, який набіг си-нець?

— От-от, саме Зозуля дістане завтра за все! — Франц зіплював губи, але вони самі розтягалися в усмішці.

Другого дня о тій самій порі корови знову виявили непослух, і Франц вирішив не-

одмінно їх провчити. Стіна також заповзялася на корів і собі пішла до лісу, щоб покарати їх — видно було, що вчорашня кара їм не допомогла. І двоє слабосилих Нордмарків прийшли тримати Зозулю за передню ногу, а корова ревля так жалібно, наче в неї забрали щойно народжене теля. Фріда боялася й підступити до корови — доярка з неї була кепська.

Нордмарки, що мали час на роздуми, напросилися прийти завтра знову потримати корову, «бо гриби цього року, здається, доводять до сказу не лише худобу, а й людей»... А одного вечора вони пішли навіть до лісу, хоч своєї худоби в них не було — просто щоб допомогти сусідам шукати корів.

— Грибів таки багато, але, правду казати, там є щось гірше, — розповідали вони в селі.

Нордмарки або Стефан могли піти до села тільки заради того, щоб розповісти про гриби на Острові, а селяни щиро їх вітали, пригощали кавою й аби ті трохи ясніше висловилися про те «гірше», давали їм навіть додому коржиків.

Нероби з Острова раділи, що тепер до них у селі змінилося ставлення, і забули про своїх сусідів. А ще менше розуміли вони, яку ганьбу накликають своїм базіканням на всіх остров'ян, гадали, що тепер уже кожного разу, тільки-но вони з'являться в селі, там відразу грітимуть каву.

А як вони йшли, хтось із селян казав:

— Вони живуть на тому своєму Острові, мов худоба.

А інший заперечував:

— Мов худоба, кажеш?! Ні, ще гірше! Мов... мов...

Далі їхня уява вже не сягала.

Коли пора грибів скінчилася, поспіли брусниці, і Франц та Стіна мали чого ходити в ліс.

— Яка година! Піду назбираю трохи ягід, хоч як не маю часу, — казала Стіна, дивлячись на блакитне небо.

— Я хочу, щоб у нас було повидло до млинців, як в інших людей, тож доведеться самому йти по ягоди, — з докором казав Франц коло столу.

— Як же воно буде виглядати, коли ти візьмешся за таку жіночу справу? Ось скінчу прати й... — виправдувалася Фріда.

— Може, якраз того дня, коли ти матимеш час, піде дощ. Сиди вдома, голубко, — казав Франц.

— А хлопцям можна піти з тобою? — питала вона, засліплена його добростою.

— Я ж не набивався бути їм сьогодні за няньку, — роздратовано казав він, і Фріді ставало соромно.

— Але візьміть, мамо, гребінь, то швидше назбираєте, — пропонувало котресь із малих Скратарів.

— Не говори дурниць. Коли чешеш гробом кущ, то руки наче зв'язані.

Стіна відчувала розкіш у всьому тілі — від босих ніг, якими любила ходити по землі, до шорстких кіс, розпатланих на вітрі. Вона не зачісувала кіс назад і не ховала їх під хустку, як інші сільські жінки. Вона ні на що не питала дозволу, поводитися, як хотіла.

Обоє рушали до відлюдних випалених галлявин, де брусниці росли так густо, що не було де й ногою ступити.

Та потім звертали на бездоріжжя, манячи й ведучи одне одного до темного смерекового лісу, де небо не було так жахливо велике. Там на землі ріс мох і не було жодного кущика брусниць, проте Стіна запевняла, що саме там найбільші і найсолідніші ягоди. Або ж, ніби випадково, зустрічалися в порожній хижі вугляра Антона. Антон був побожний чоловік, він брав із собою біблію навіть у таке курне місце, як вуглярська хижа. Святе письмо й досі лежало в хижі: чи тому, що Антон ще мав намір сюди вернутись, чи він сподівався випадкових відвідувачів.

— Можеш мені повірити, в біблії повно всяких неподобств, — казала Стіна. Мабуть, вона відчувала, що треба заглушити якісь Францові сумніви. — Особливо в Старому завіті. — Вона вдавала, що знає біблію.

Сівши на лежанку, Стіна заходилася шукати якоїсь гріховності, що додала б бажання.

— «Пісня пісень», якраз те, що треба! — вигукувала вона й почала читати, водячи пальцем: — **«З'ясуй же душі моїй, любий: де ти пасеш! Де опівдні опочиваєш! Чом блукатись мені коло отар товаришів твоїх!»**

Йй уже не хотілося сміятись, вона відчувала щось схоже на сором. Там було божє слово «душа». А «блукатись», мабуть, означає гріховну стежку, бо ж доросла людина звичайно не блукає по дорогах, принаймні

Стіні такого не траплялося. Біблія часом буває злісна і підступна. Але Стіна не хотіла здаватися відразу і прочитала ще один вірш: «Як сього ти не знаєш, найпрекрасніша межі жінками, то йди слідом за вівцями й паси кізлята твої уз шатер, що пастухи собі понапинали».

І це місце було не веселіше для Стіни. «Найпрекрасніша» — що їм із Францом до таких панських слів! А прикидатися, що ти пасеш кізлят, коли знаєш, чого йдеш! Якщо в другому вірші не буде чогось певнішого, то вона кине шукати підтримки в біблії.

«Ти, моя люба, в мене мов та кобилиця в колісниці фараоновій».

Нарешті щось справді зухвале! Стіна всім тілом притулилася до Франца.

— Ти чув щось таке? Ніби це велика честь — прирівняти когось до кобили! Я не така вже й гарна, але, мабуть, здаюся тобі ліпшою за всіх кобил. Га? — Вона весело засміялася, рада, що нарешті знайшла в «Пісні пісень» таку нісенітницю, і почала розстібати кофтину.

Та Франц сидів, ніби скам'янілий, і дивився на двері хижі. Йому було видно горобину, що гойдала віттям. Він бачив її іржаво-червоні ягоди на тлі чистого блакитного неба. Яке воно гарне! І є ж на світі такі гарні речі, а ти не маєш часу хоч коли-неколи підняти вгору очі.

І слова з біблії нагадали йому про найкраще створіння в світі — про коня.

Коли він був малий, у батьковій садибі відзвонювали кінські копита. Франц вважав, що коли він й успадкував від Стефана щось добре, то це була любов до коней. Він пам'ятав, як ночами пильнував жеребних кобил, пам'ятав схвильовані розмови під час об'їжджування коней, що боялися навіть дишля, пам'ятав казково гарних верхових коней, коли служив у війську.

Сам він мав звичайну кобилу, але щодня чистив її, вичісував щіткою. Для неї він вибирав найкращі віхті сіна, до неї говорив більше, ніж навіть до дружини. Хіба чийсь очі можна порівняти з спокійними фіалковими очима його Флори? А її тремтячі ніздрі, коли вона шукала в господаревій кишені цукру або шматочок хліба!

Він сидів, згадував коней, милувався чудовою осінньою годиною, і в вухах йому бриніли ще зухвалі біблійні слова про красу й кохання. То було незвичне переживання. Він почував себе таким виснаженим і стомленим, що мало не плакав. Треба втекти звідси, втупити очі в своє болото, стати глухим до цієї дзвінкої мови. Бо коли він дозволить прекрасному захопити себе, коли почне гаяти час на те, що не дає жодних гарантій, то вже не досягне нічого важливого в житті. А він-бо мріє про власну садибу, він присвятив весь свій час і силу болотові.

— Ну! — прискорено дихала в нього за плечима Стіна.

І він побачив її такою, як раніше, поки грибні вечори не засліпили його. Неотесану баберу, яка загрожувала його мріям про власну садибу вже навіть тим, що була його сусідкою.

— Хіба я здаюся тобі кобилою? — зареготала вона.

Він злякано підвівся, глянув на неї і сказав:

— Ні, де там, тобі далеко до неї.

— Що ти верзеш? Ти здурів чи зовсім не розумієшся на жартах?

Стіна також підвелася, обняла Франца, але він відштовхнув її, виголосив, мов учень: «Що мені до тебе, жінко?» — І вибіг з хижі.

Стіна побігла слідом, голосно гукаючи його. Але він тікав, не озираючись, тікав і плакав, немов після страшного сну.

Франц прибіг додому такий сердитий, що Фріда не зважилась запитати ні де брусниці, ні де козубець. Він узяв лома, пішов на пустище і просидів у канаві, аж поки зовсім стемніло.

Франц майже все забув, лишилася тільки гіркота невдоволення. Він був сам собі огидний і мстився за це на Фріді.

Але більшу частину люті він зганяв на пустищі, копав і корчував цілу осінь, мов причинний.

Однаке Стіна нічого не забула. Вона провела на галявині цілий день, назбирала брусниць повен кошик, та ще й Франців козубець. А другого дня прийшла до Фріди і, сміючись, сказала:

— Вчора я зустріла Франца на галявині. Він був такий неухажливий, що забув, чого прийшов, і залишив порожній козубець. Але там стільки ягід, що я назбирала і собі, й вам. Матимеш що зварити.

— Дякую... — сказала Фріда. — Так багато... Чи й справді... — Вона вся тремтіла з ревності і страху.

— Нема за що. Твій чоловік теж нічого мені не жалів.

Стіна глузувала з неї; Фріда здригнулася, мов від струменя гарячої пари.

Стіна сиділа довго, все про щось натякаючи, а Фріда стояла, мов нежива, й не озивалася ані словом.

Лишившись нарешті сама, вона кілька разів пробувала підступити до козубця, але він здавався їй дедалі страшнішим, і вона не могла присилувати себе торкнутись його.

Козубець стояв на підлозі біля канапи, стояв день, другий, і ніхто його ніби не помічав. Третього дня вранці Франц наче ненароком зачепив його ногою і наступив на ягоди.

Фріді довелося позбирати їх, і тоді вона побачила, що це були тільки звичайні брусниці, а вона гадала, що там заховано гадюку.

На підлозі лишилися плями, вони не сходили, хоч Фріда й терла їх милом. Сліди розтоплених бруслик видно було цілу зиму. Фріда часто намірялася пересунути туди мату, але так і не пересунула.

На Острів прийшла зима, поховавши його в снігу, холоді й самоті.

Стіна трохи потовщала і, плескаючи себе по животі, казала:

— Добре, що я знов при надії. Я не дуже добре себе почуваю, коли ходжу по-рожня.

Вона глузливо зиркала на Фріду, яка ще дужче схудла.

— А ти, сердешна, стала така, ніби вирішила геть зсохнутися на цьому світі. Чого доброго, скоро боятимешся вийти надвір, щоб тебе не здув вітер.

Фріда схилила голову набік і не озивалася жодним словом.

— Ти зварила повидло з тих ягід, що я назбирала для тебе й для твого Франца?

Фріда збирала всю свою відвагу, і тієї відваги ставало тільки на те, щоб сказати «ні» й майже докірливо глянути на Стіну. Але та реготала так весело, що Фрідина відвага знов змінювалася німим благанням.

Франц про все забув, почувався невинним. Він сказав сам собі, що тільки своєю мовчанкою зможе заткнути людям роти, отож працював і мовчав. Життя допікало йому більше, ніж будь-кому з сусідів, і це якось потішало його.

Ранньої весни, коли почав танути сніг, до Стіни раптом з'явилася Анна й сказала:

— Бувши тобою, я б пішла родити до лікарні.

Стіна голосно зареготала.

— Мені народити п'ятикілограмового хлопця все одно, що зварити юшку на вечерю! Ха-ха-ха!

— Не забудь, що я тебе попередила, — сказала Анна.

— Тебе, мабуть, дратує, що в цих околицях є жінка, якій не потрібні твої відьомські чари!

— Ти не ляклива, але, на жаль, дурна, — мовила Анна й подріботила додому.

І ось одного дня на початку травня настав Стінин час родити. Приготувавши все, що треба, вона сиділа й перебирала пелюшки, в які намірялася сповити нового Скратара. Старші діти повиходили з хати й прибирали на подвір'ї, менших забрали Нордмарки, а дворічну дівчинку лишили в кухні, бо вважали, що вона ще нічого не розуміє.

Гільда прийшла посидіти із Стіною; вони пили каву й розмовляли про пологи. Раніше звичайно приходила й Фріда, та сьогодні вона саме прала біля струмка.

Стіна була в доброму настрої.

— Мені аж цікаво, на кого воно буде

схоже. Ще ніколи я так нетерпляче не чекала на дитину.

— А на кого ж воно ще може бути схоже, як не на тебе або на Яні, — мовила Гільда, намагаючись якнайдовше втримати звичний тон розмови.

— Побачимо. Дитина може бути бридка, як чорт, і вдатися в одного зарозумілого дурня, що вважає себе кращим за інших остров'ян.

Натяки на Франца не здалися Гільді надто смішними, вона довго слухала, а тоді не витримала й сказала:

— Якщо вже ти присягла бути вірною одному...

— Присягла, присягла! — урвала її Стіна. — То ж було так давно, що хіба пам'ятатимеш про присягу кожного дня?

— Не такі вже в нас, остров'ян, і заклопотані голови, й мені здається, що саме про це не треба було б забувати.

— Це єдина радість для таких злидарів, як ми. Я з природи не така дріб'язкова, як ти й Фріда.

— Але якщо вже ти колись присягнула...

— Ну то й що? Хіба комусь від цього буде зле, якщо я трохи пожирую з іншим? І хто мені подякує, якщо я не пожирую?

— Але ж це ганьба, — правила своєї Гільда.

— Для тих, які щось важать, так! Чи, може, ти така марнославна, що гадаєш, ніби хтось із села хвалить тебе: мовляв, яка ж вірна дружина та Нордмаркова Гільда! Господи, минуло вже з півгодини, а дитини ще й не видно. Мабуть, буде якийсь велетень, ось побачиш!

Стіна вся почервоніла з натуги, але біль був невеликий. Гільда також була червона. Розмова, яку вона почала, була важка. Вона не звикла сперечатися, бо вдома ніколи не думала інакше, ніж чоловік і сини.

— І не зогледишся, як витягнеш ноги. І що ти з того матимеш, коли відмовишся від крихти радості, яку могла собі дозволити, поки була жива?

— Ну, Стіно, в тебе, мабуть, гарячка або що.

— Хто ніколи не знав спокуси, тому легко вдавати з себе святенницю.

— Та ти що, жінко добра, зовсім честі не маєш? — запитала Гільда.

— А ти в яких панів навчилася таких гучних слів? Хоч би як ми шанувалися, все одно не станемо ні господарями, ні пасторами. Якби я не була бідна — о, то інша річ. Та для такої, як я є, честь — все одно, що порожній мішок з-під борошна.

— Честь — єдина цнота вбогого. Без неї ми були б, як та худоба.

— Ну, то й бережи себе, ощадь і вір, що ти щось краще за кобилу в фараоновій колісниці! Вір тільки в це! А я кажу, що тобі далеко до неї! — проказувала Стіна, вона люто засопіла і, підвівшись, почала важко ходити з кутка в кут.

Гільда дивилася на неї, не розуміючи жодного її слова; зате добре бачила, що родити Стіні буде важче, ніж зварити юшку на вечерю. Гільда шкодувала вже, що так погарячкувала. «В кого їси коровай, тому й пісню співай», — каже приказка, а Стіна пригостила її смачним підвечірком. Та й не гоже сперечатися з вагітною.

— Про що, до дідька, тут балакати?

Очі в неї потемніли з люті.

— А може, я б усе-таки сходила по Анну? — покірно запитала Гільда.

В кутиках її вуст тремтіла тінь переможної усмішки. «Так тобі й треба, досі ти легко народжувала дітей, хоч раз побуваєш у нашій шкурі! А то завжди глузувала з нас і з Анни!»

— Ну, годі вже мене дратувати! Краще йди собі додому, — невдоволено буркнула Стіна.

Гільда знітилась і пішла до дверей. На порозі згадала, що не подякувала за частування. Треба було стриматися й сказати Стіні правду іншим разом: десь зустрілися б на дорозі, обидві спокійні.

До неї підійшло кілька Скратарів.

— Ну?

— Що народилося?

— Чи дістало вже воно першого в житті ляпаса?

— Ще нічого немає, — сказала Гільда.

— І не дивина. Нас, Янівських, народжувати було легко. А те, зозуляче, мабуть, лежить упоперек, — мовив Елуф і цвікнув крізь зуби слиною.

Решта — двоє хлопців і троє дівчат — не озивалися. Вродливі, в благоденській одежині, з блискучими обвітряними обличчями, вони замітали подвір'я березовими віниками. У кількох місцях, де розтанув сніг, уже повитикалася трава. Земля розправлялася, звільнена від важкої снігової перини.

Гільда відчувала власну безпорадність перед байдужістю Скратарів до питань моралі. «Суд господній нікого не мине, про це Стіна забула». Яка влучна відповідь, та вона спала Гільді на думку аж дорогою додому.

Могла б та Стіна, зрештою, подумати й про своїх сусідів. «Безсоромний, як остров'янин». Це через неї тепер пішла про них неслава.

А з другого боку, кажуть ще й так: «Ледачий, як остров'янин». Та ці слова ображають Стіну незаслужено. Гільда зітхає: «Погано бути орендарем, бо треба відповідати і за свої, і за чужі гріхи. А все ж, які це гарні слова: «Народився від убогих, але чесних батьків...»

Вража Стіна! Дочекається, що за кару дитина їй вийде уперед ногами!

Кувала зозуля, погода стояла чудова. Зима на Острові так довго лютувала, що люди встигали забути про інші пори року

й щоразу однаково дивувалися, як вона кінчалась. Колючий сніг тепер спливав водою. Діти бігли до струмків, пускали по воді корки й човники з кори.

— Торік не було так гарно, — мовила Клодет, радіючи весні.

— Егеж, егеж, — відповіла Анна. — Після кожної зими весна стає все краща.

Вони сиділи в дверях кошари. Анна стригла овець, бо за тиждень їх мали виганяти вже до лісу.

Клодет допомагала тримати овець і разом приглядалася до того, що робить Анна, вчилася. Але їй дуже хотілося розмовляти з бабусею і дивитися на клопоть неба, що виднів у двері.

Там витали Туга і Чари, там ніщо не приглушувало голосу зозулі. Ох, якби вона могла злинути туди на крилах!

Їй було шкода тварин, яких тримали зачиненими і на яких чекала така жахлива смерть від сокири. Шкода було тому, що вони не вміли говорити й читати, мабуть, почувались самотніми й часом сумували, що вони не люди. Народитися тваринами! Вони, либонь, сприймають це як жахливу несправедливість, та ще й люди потім усіляко їх принижують.

Клодет ніколи не била тварин, але відчувала на собі ображені й докірливі погляди корів і овець: «Чого ти зрадила нас? Чого ти ходиш на двох ногах, їси ложкою і смієшся?»

Дівчині було соромно перед ними, вона уникала дивитися їм у вічі. Здогадувалась, що тварини ненавидять її за те, що вона розуміє їхнє нещастя. Тому вона боялася їх, відчувала до них неприязнь і не хотіла мати з ними справи.

Досить того, що світ людей такий страшенно несправедливий: куди не глянь — усі самотні, не розуміють одне одного, мучаться, і вона не може нікому нічим допомогти. Ні, нехай нещастям тварин переймається хтось інший, їй і людського горя більше ніж досить, насамперед свого власного.

— Тримай міцніше за ногу, — сказала Анна.

Клодет аж плач брав, що їй доводилось тримати за ту худу ногу. Вівця пручалася й бекала.

— Дивись добре, де дійки, — мовила Анна. — Треба знати, де що є у вівці, щоб як слід обстригти її, коли до того дійдеться. — Вона розгортала вовну, обстригала її навколо одної дійки, потім навколо другої.

Клодет здригнулася: дійки такі маленькі, не дай боже, бабуся трошки схибне...

— А тепер поспробуй сама, — сказала Анна й простягла їй засалені ножиці.

— Я боюся, що не зумію, — затинаючись, відповіла Клодет.

— Дванадцять років, і ще ножиць у руках не мала! Що з тебе буде, дівко! — дорікнула їй Анна. — Коли я була така, як ти, то

вже допомагала колоти свиней. А через рік після конфірмації зарізала перше теля.

Клодет тремтіла в присмерку стайні. Невже бабуся ніколи не була дитиною, ні з чого не дивувалася? Вона справді любила тварин, розуміла їх, і тварини розуміли її. Жодна корова не дорікала Анні за те, що вона людина.

«А мене, хоч я тільки дитина, вони питають, чому Анна їх убиває», — гірко подумала Клодет.

Вони мовчки сиділи, невдоволені одна одною, і враз почули болісний крик, пронизливий, нестримний. Клодет відпустила ногу овечки.

— Що це, бабусю?

— Будь така ласкава, тримай за ногу, так, як я тобі звеліла, — мовила Анна.

Голос у неї був лагідний, розкриті ножичці на мить застигли в неї в руці. Стара повернула обличчя до відчинених дверей, і на устах її з'явилася посмішка, така бридка, що Клодет зойкнула й підвелася, тремтячи, мов обстрижена вівця.

— Бабусю... чого... чого ви такі...

Вона побоялася сказати, що бабуся скидається на відьму.

— Сідай і не кривися мені. Я бридка, знаю. Але хай має те, що хотіла. Я ходила до тієї довбні, попереджала її, а вона ще поглузувала з мене. От і доглузувалася.

— Хто?

— Та Стіна ж.

Клодет стало жарко, в очах їй потемніло з сорому.

— Ви гадаєте, що це правда, ніби вона й тато...

— Це мене не стосується. Мені до того байдуже. Але хай би була не сердила мене, — мовила Анна й знову заходилася стригти.

Вони замовкли, і кожна думала про своє. Клодет палко захотілось повернутися до минулих часів, до кросен і бабусиною цукру. Або стати вже великою і жити далеко від Острова. Жити справжнім життям, бо те, що тут — мабуть, лише поганий його заміник.

Знову долинув зойк, схожий на вовче виття.

Анна стригла спокійно, впевнено, мовби нічого не чула.

— Ви не підете їй допомогти? — глухо запитала Клодет. — Ви ж так добре знаєтеся на цьому, бабусю...

— Вона варить юшку на вечерю, нема чого їй допомагати.

Анна знову посміхнулася.

Клодет плачучи вибігла з кошари.

Весь острів був на ногах. Скратари й Гільда раз по раз підбігали до Стіни й благали її, щоб вона дозволила покликати Анну.

Стіна лежала на ліжку в муках і проганяла їх до біса разом з Анною. Нордмарки

крутилися поблизу, щирили зуби й намагалися пускати дотепи — потім вони їх понесуть до села.

— Досі вона не знала, що то значить родити дітей, зате тепер добре пізнає.

Вони посміхалися, бо на їхньому тихому Острові сталася бодай якась подія. Часом вони сміялися, щоб не так було чути крик, часом усміхались, аби додати одне одному певності, що Стіні не так і боляче, як здається, — вона, мовляв, завжди все перебільшує, — але часом намагалися приховати за посмішками своє збентеження.

Усі Скратари, крім самого Яні, були схвильовані. Менші плакали, більші мовчки ходили або перекидалися окремими фразами.

— Вже стільки годин...

— Нічого, в інших жінок пологи ще й довше тягнуться.

— Але ж вона так страшно кричить. Здуріти можна.

— Я йду до Анни.

І перший посланець Скратарів побіг до Анни, що сиділа в дверях кошари, чорна, мов вуглина, з білим ягням на руках. Дитина благально глянула на стару. Анна мовчки відповіла їй очима, і дитина повернулася додому.

Стіна так кричала, що довго коло неї ніхто не міг всидіти. Заплакана, спітніла Гільда просила бога простити їй за те, що вона бажала, аби Стінина дитина народилася вперед ногами.

Вечірні клопоти трохи всіх розвіяли: треба було обійти худобу й повечеряти. Скратари принесли борошна та молока до Нордмарків, зварили затірку й там повечеряли.

Коли все було попоране, увага знову зосередилася на Стіниних пологах, на її жалібному крику, що хвилями розкочувався над Островом.

Гільда пішла до Анни й застала її вже біля вогнища.

— Матусю Анно, будьте такі ласкаві, змилосердьтесь над Стіною, бо в неї ці пологи не скінчаться добром.

— Вона прислала по мене?

— Ні, але ж ви самі чуєте...

— Як же це я піду туди, де мене не треба?

— Ви ж такі добрі, невже ви не можете...

Гільда просила, плакала, та Анна байдуже ворушила жар, глуха до її слів.

Та коли стара почула, що Стефан сміється, вона обернулася до нього й злісно просичала:

— А ти помовч!

Надворі тинялися заплакані й змерзлі діти. Нордмаркові хлопці вже не посміхалися й не кидали своїх зауважень. Вони стояли впереміж із Скратаровими дітьми і злякано дивилися на сінешні двері, чекаючи на

того, хто щойно пішов туди і мав принести вітшну звістку.

Але той вийшов, схлипуючи:

— Показалася рука...

Гільда пішла до Фріди.

Та, заплакана, стояла навколішках і змивала з підлоги брусничні плями.

— Що це ти робиш?

— Та я виварювала білизну і лишилося трохи луку, от я й подумала, чи не змию ним нарешті ці плями. Мені цілу зиму було соромно за них. — Вона шморгнула носом. — А луг такий міцний, аж очі щипає, — виправдовувалася вона.

Болісний крик із сусідньої хати долинав аж сюди; ніякі стіни не могли затримати його.

Фріда сперлася на щітку й розпачливо глянула на Гільду.

— Часом погано бути жінкою, це правда, — мовила та.

— Якби на Острові була хоч одна побожна душа, — зітхнула Фріда.

— А мені здавалося, що саме ти могла б помолитися, — сказала Гільда.

— Ой ні, я ж... — Вона почала шукати слово, яким можна б принизити себе, й нарешті знайшла: — Я ж тільки я... Молитва такої нікчемної істоти, як я, не допоможе...

Але міцний луг змив плями, мостини стали такі білі, мов овеча вовна.

Яні стояв коло дровітні й рубав дрова; надворі швидко посутеніло, та він на те не зважав.

— Може, послати в Ірбек по акушерку? — запитали його діти.

— Робіть, що хочете, мені байдуже.

— Може, спинити яку машину й попросити шофера підвезти?

— Підіть запитайте Франца.

І засміявся своїм рипучим сміхом, що скидався на сміх божевільного.

Кілька дітей сіли при дорозі чекати машини.

Одна проїхала не в тому напрямку. Ще одна не спинилася, хоч вони й махали руками.

Потім дорога довго була порожня.

— Треба йти поговорити з ним, позичити коня й поїхати по акушерку, а то мама може вмерти, — звернувся Елуф до батька.

— Гаразд. Але хай їде Франц.

Елуф почервонів.

— Думаєте, він захоче?

— Є такий звичай, що по акушерку завжди їде батько дитини.

Яні розколов поліно.

— Але й я міг би...

— Я сказав, що з моєї хати не поїде ніхто.

Елуф позадкував від дровітні й подумав, що батько збожеволів, і тепер на Острові усе піде шкереберть.

Він пошукав Франца і знайшов його в стайні.

Той щойно вичистив Флору, аж вона блищала, і тепер сидів на переверненій скрині, якийсь наче настраханий.

Флора стригла вухами й дослухалася до зойків породіллі.

Франц і хлопець засоромлено глянули один на одного. Минула довга хвилина, поки вони заговорили.

— Чуєте, як кричить? — запитав Елуф.

— Ага-а.

— Запрягайте кобилу і їдьте по акушерку. Мерщій.

— По акушерку? Чого це я маю...

— Завжди водилося, щоб по акушерку їхав батько дитини, — заявив Елуф, то червоніючи, то бліднучи.

— Я не розумію, про що ти верзеш.

Елуф підступив ближче й з усієї сили вдарив Франца в обличчя.

Флора заіржала. Франц не боронився, тільки глухо сказав:

— Можеш узяти кобилу на скільки треба...

— Ні, поїдете ви, чуєте? Батько мовчав цілу осінь і зиму. Він у нас добрий, але як розлютиться, то краще не потрапляти йому на очі. Він сказав, що по акушерку маєте їхати ви.

— Що мені до вас і ваших...

Елуф ще раз ударив його, і Франц навіть не ворухнувся.

— Поїдете чи ні?

— Але ж на Острові теж є така, що добре на цьому знається.

Франц обминув розлюченого Елуфа, вийшов зі стайні й попрямував до Анниної хати. Але напівдорозі зупинився, вступив у землю, мить подумав і повернув додому. На порозі він зустрів дружину, що виходила саме надвір, і раптом зробив щось нечуване: глянув на неї, глянув їй просто у вічі.

— Чи не була б ти така ласкава попросити Анну... щоб допомогла їй? — сказав Франц.

— Я саме хотіла йти туди. Але бабуся така лиха на неї.

Засліплена слізьми й страхом, Фріда тупцювала на місці й не бачила, якими очима чоловік дивиться на неї.

Франц зайшов до кухні й сів біля столу, прислухаючись до Стіниного крику. У світлиці плакала Клодет.

— Послухай, доню... — почав він.

Клодет перестала схлипувати, але не озвалася й не підійшла до нього.

Він сам хотів підійти до неї, але був надто схвилюваний, отож повів далі від столу:

— Не дозволяй жодному хлопцеві... Не зв'язуйся ні з ким, як виростеш, — просив він. — Бо не варто... Бачиш, до якого нещастя це може привести... доню...

Запала ніч. Анна почала роздягатися.

Стефан уже ліг, і вона також давно б

уже спала, коли була б така байдуже, як удавала.

— Надто вже ви розбігалися сьогодні до мене, — сказала Анна, не повертаючи обличчя до Фріди, коли та зайшла.

Потім подивилась на неї так само, як дивилась на інших посланців. Але Фріда не злякалася.

— Скажіть, матусю Анно, що ви хочете? Я дам вам усе, що тільки зможу... Змило-сердьтесь над Стіною, матусю Анно.

— Я не сподівалася, що ти прийдеш просити за неї.

— Бабусю, люба, хіба ви не чуєте, як вона мучиться?

— Чую. Але я вже й раніше чула, як суки виють. А ти слабка, Фрідо.

Анна сиділа й дивилась на тонкі Фрідині ноги.

Одначе Фріда не відступила перед її зневажливим поглядом, а підійшла ближче:

— Люба, золота бабусю...

— Чого ти від мене хочеш?

— Того, що ви зробили мені, як я лежала в полозі. Не знаю, що то було, але мені воно дуже допомогло.

— Як собі постелила, так хай і спить.

— Бабусю, дорогенька... — благала Фріда.

— Зрештою, ти найменше з усіх повинна просити за ту негідницю. Дитина, яку вона не може народити, мабуть, від Франца. Того Франца, що зветься твоїм чоловіком.

Фріда впала навколішки й поплазувала до старої.

— Саме тому! Бабусю, золотенька... Хай уже буде, як є, тільки ви допоможіть... Люба, золота...

Анна застєгнула спідницю, майже поспіхом.

— Коли так, то інша річ, — промимрила вона. — Зовсім інша річ. Але мені дивно, на що здатна любов, чи як там це назвати. Вибере такого, що ніколи б навіть не подумала. І тоді не допоможуть ніякі вмовляння, шкода й старатися. Ось узяти б хоча тебе. — І майже приязно позирнула на Фріду. — А ти, мабуть, не така слабка, як я гадала.

Анна заметушилася по хаті, взяла кілька шматків лляного полотна і різницького ножа, попробувала, чи гострий.

Анна пішла, а Фріда все ще стояла навколішках у молитовній позі.

Кілька остров'ян стояли під Скратаровими дверима, плакали й ніяк не могли збагнути, чому сталося таке нещастя, бо вони звикли думати, що все на світі має якийсь глузд, перебуває у взаємному зв'язку. Дощ холодний і раптовий, але він допомагає рослинам. Під час косовиці треба добряче попотіти, зате матимеш сіно корові, а корова дасть молока. В школі теж нелегко,

але там ти навчишся читати і потім багато цікавого зможеш вичитати з газет.

Вони знали життя і вважали, що воно впорядковане, щоправда, не ідеально, але й безладом його не назвеш. І ось раптом Стіна ніби зовсім утратила людську подобу: лежить і виє, мов сука, реве, як та худобина, і лише тому, що родить. Навіщо все це? Чому дитина ніяк не з'явиться на світ? Кому потрібна ця мука? Може, народиться якийсь велетенський? Та навіть якби він був хтозна-який великий, однаково не врівноважив би Стіниних мук. Це було щось дивне, незбагненне.

Котресь із дітей почало тупати ногами й галасувати, решта приєдналися до нього, і тепер усі тупотіли й вили, щоб заглушити крик матері. А коли вони похрипли від крику на холодному повітрі, то почули, що мати вже теж тільки скигить.

Один із синів підійшов до Яні й сказав.

— Дайте мені сокиру!

Та Яні не випустив сокири з рук. Рубати дрова було вже темно, але він цюкав по колоді й геть її покришив. Син спробував силоміць відібрати сокиру.

— Не можна вбивати людину тільки через те, що вона кричить, — сказав батько.

Якби Анна була прийшла трохи раніше, всі розступилися б перед нею й привітали, як богиню. А тепер, коли вона з'явилася з різницьким ножем під фартухом, згорблена й чорна, на якийсь вияв пошани до неї було вже запізно. Кожне почувало те, що довго мучений пес, якого вже годі зманити ласкою.

— Ідіть звідси, діти, — сказала вона. — На Острові, крім цієї, є ще три хати. Чого тут стояти й мерзнути.

Але ніхто не рушив з місця.

Аннина добрість була така сама примхлива, як і злість, і мешканці Острова не раз у цьому переконувались. Вони її боялися й не покладали на неї особливих надій. Байдуже дивилися, як вона тінню майнула через поріг до Стіни. Зіщулившись, стояли в густій темряві.

Зойки лунали ще з півгодини, а тоді стихли. Діти немов прокинулися з заціпеніння й знов почали плакати.

— Піду, мабуть, додому й поставлю вівсянку, коли це означає, що Стіна жива й народила дитину, — мовила Фріда, яка й собі підійшла до гурту.

З хати вийшла Анна з вузликом під фартухом і сказала Елуфові:

— Бери заступ і ходи зі мною до лісу.

Той послухався, неохоче, але без страху.

Другого дня породілля лежала в гарячці й марила про череду кіз і кобил в колісниці фараона. Анна сказала, що її треба одвезти до лікарні. Скратарі загорнули її в кожухи та ковдри й вирішили везти до округи, сподіваючись, що звідти її забере до міста санітарна машина.

Тепер, після Стініної ганьби, Франц і Яні наче помирилися: Франц дав коня й воза і сам сів поганяти, а законний чоловік спокійно сидів позаду й тримав у себе на колінах голову хворої. Чоловіки навіть перемовилися кількома словами, порадилися, як краще покласти хвору.

Решта остров'ян того весняного ранку стояли заплакані, шморгали носами й прощалися з матір'ю і сусідкою... Стіна була зовсім байдужа і не озивалася, аж поки віз рушив.

— «Що мені до тебе, жінко», — мовила вона й осудливо повела очима по Острову.

Що це ще мало означати, як не те, що вона вже більш ніколи не повернеться сюди? Ой лишенько, ой жах, як же вони житимуть без Стіни! Вона, щоправда, язика-та, але їх так мало, а Стіна — найважливіша особа на Острові, єдина людина, справді необхідна тут.

Гільда ходила й згадувала: «Я з натури не така дріб'язкова, як ти й Фріда». Авжеж, вона єдина на Острові нічого собі не шкодувала.

Фріда також жаліла свою суперницю. Вона була оприсклива, але принаймні мала відвагу казати кожному те, що їй хотілося.

— Отака наша доля бідняцька. Можна здохнути, як собака під тином, а багатий і вухом не поведе, — сказав Нордмарк.

У Скратарів стояв плач. Сварки й бійки втратили свою принадду, відколи повезли матір. Не стало її соковитого голосу, не стало тепла; якби хтось навіть виніс із хати грубу, то й це не було б так помітно.

Вони сумували за матір'ю десять днів, а потім потроху наче й звикли без неї, і тоді з лікарні переказали, що Стіна видужала і її можна забирати додому. Цього разу по неї поїхали Яні й Елуф; цілий Острів готувався до зустрічі. В усіх хатах мили підлогу, підбілювали заячою лапкою печі, а Франц поголився, приніс Фріді води й вилив помиї.

Старші Скратарові діти викупали менших, і всі знову пожвавішали. Зварили навіть вівсянку, найкращу їжу для поліжниць. Та вона чомусь барилася, і вони з'їли кашу самі. Але нічого, Анна принесла дволітровий казанок юшки, та ще й такої, що в ній були навіть сушені сливи. Тея кричала, що в хаті має бути тихо, коли приїде мати, а як крик не допомагав, давала всім по ложці юшки. Отож казанок також спорожнів, поки приїхала Стіна. Але й це ще було не все: прийшла Фріда й сказала, що пораючись у кухні, вона подумала собі, чи не з'їла б Стіна вівсянки після довгої дороги. І в кожній руці тримала по вовняній шкарпетці, а в кожній шкарпетці було по пляшці клейкої юшки.

Усі з нетерпінням чекали цілий день на Стіну. А коли вона, нарешті, приїхала, рап-

том принишкли, бо здалося, що сталася помилка.

Стіна була змарніла, худа, а коси й обличчя їй ніби хто попелом притрусив. Розмовляла вона мало, якимось рипучим голосом.

Так вона лежала багато днів, поширюючи по всьому Острову якийсь дивний настрій.

Звістка про це дійшла до Екстреска. Мешканці села дивувалися, що та зарозуміла жінка так посумирнішала, й міркували, чи не стане вона така, як і інші люди. І послали до хворої проповідника Блума.

Проповідник — побожна суміш лагідності й суворості — прийшов і, довго не розводячись, почав читати Стіні про жінку біля криниці.

— «П'ятьох мужів ти мала, і той, що тепер з тобою, не твій муж», — читав він.

— Брехня, — заперечила Стіна й підняла два пальці. — Я мала двох, і Яні, що тепер зі мною, мій чоловік. Отак!

Блум відклав біблію, побачивши, що Стіна розуміє її дослівно, і вдався до простих доказів.

— У кожному разі, ви мали на одного більше!

— Атож, — погодилася Стіна, — але один і чотири — це не те саме.

— Хіба вас не вчили, що подружжя зрада — се гріх?

— Вчили. Але коли то воно було, хто його пам'ятатиме кожного дня, — скривилася Стіна.

— Ви, гадаю, ще не дійшли до того, щоб геть забути про господу бога?

— Я не мала на нього часу, — визнала Стіна.

— Але господь про вас не забув, мабуть, тепер ви в цьому переконалися, — мовив Блум з деяким тріумфом.

— Я ніколи не думала, що він такий образливий, — сказала Стіна таким тоном, ніби йшлося про звичайного сільського крамаря.

Її слова викликали в Блума радісний гнів. Він зібрав усі громи й почав вергати їх — розводитись про кару за наші злочини й про гордощі, що їх знищить рука господня.

Очі в Стіні зволожились, вуста й ніс гірко скривилися. За якусь хвилю, коли проповідник замовк, щоб звести дух, Стіна покірно сказала:

— Так, це правда, не можна робити те, що ти хочеш. Але бог, мабуть, любить, щоб йому платили так, як заплатила я.

Її слова приголомшили Блума.

— Заплатили? Схаменіться, жінко? Заплатили! Ви гадаєте, що тепер покватились з богом? Чим можна заплатити господові за зло, яке ви вчинили?

Він звів очі вгору і, готуючись до нового наступу, промимрив собі під ніс: «Оті

ще мені місіонери з їхніми балачками про темряву й душевну вбогість тубільців! Побачили б вони, які погани є серед нас, у нашої освіченої країні...»

— Через вас, через ваші тяжкі гріхи Ісус умер на хресті. Він терпів муки, щоб ваші гріхи були прощені. А ви не соромитеся згадувати про свій нікчемний біль під час пологів...

Стіна сперлася на лікоть, і попіл злетів з її обличчя.

— Будь такий ласкавий, стули пельку й не базікай про нікчемний біль під час пологів, шмаркачу! Нічого тобі тут сидіти й просторікувати про якусь там давно пролиту кров. Що ти знаєш про кров і муки? Розкудкудався, як квочка!

— Заспокойтеся, люба пані! — забелькотів Блум. Він раптом став увічливий, бо хотів, щоб і вона обережніше добирала слова. — Я зовсім не мав наміру зменшувати тягар, який... який...

— Який що? — запитала Стіна, і в голосі її забриніла погроза, як у здорової.

Блум злякано всміхнувся.

— Адже в першій книзі Мойсея сказано: «В муках родитимеш дітей своїх». Це ж цілком природно, правда? І ви вже, бачу, зовсім видужали, бо жартуєте, — мовив він улесливо. — Крім того, хіба ви не заслужили такого своїм вчинком?

— Я ж визнаю, що заслужила, — відповіла Стіна й гнівно опустила на подушку.

— А Христос не вчинив нічого поганого, — вів далі Блум. — Тепер ви розумієте різницю?

Стіна намагалася зрозуміти:

— Спершу я лежала десять годин у пекельних муках, а потім мені порізали на шматки дитину — і це зветься, що вчинком своїм я таке заслужила? Хай буде й так, я не дріб'язкова. Та хіба не можна було обійтися без того, щоб ще й другий хтось терпів і вмирав? Бог, певне, вважає, що йому хтозна-як дорого треба платити за такий дрібний гріх... Ні, Блум, це надто велика ціна! Щоб мені з тим Францом було тоді аж надто солодко, я не можу вам сказати.

Вони перебивали одне одного, сперечалися. Блум і сяк і так пробував переконати її, що Христос безневинно пролив свою кров, а вона показувала йому на подушку, чорну від власної крові.

— Ви пропаща людина, якщо не віддасте себе господу богу.

— Таж я й так належу йому вся, з ніг до голови, хочу того чи ні.

— Але ви повинні вірити в спасення смерть Ісуса.

— А коли я віритиму, то який це, даруйте мені ласкаво, має стосунок до того, що дитина показала ручку і її довелося порізати на шматки? Якщо бог не має з того ніякої користі, то чого я так страшно му-

чидася? Якщо йому милі тільки чоловічі муки, нехай би лишив у спокої нас, жінок.

Вони ніяк не могли дійти згоди. Стіна тільки зухвало відповідала: «Все ви обертаєте догори ногами» або: «Не такий то вже й рай із кимось переспати, як вам здається».

Коли Блум пішов, Стіна лишилася така сама гірша, як була до його відвідин.

Одначе ті відвідини додали Стіні сили, і до неї повернулося бажання плескати язиком: а вона вже подумала, що більше ніколи не матиме такої радості. Стіна встала, почала потроху забувати про свою лиху пригоду, влилася між розпатланих, задержуватих Скратарів і разом з ними змагалася за життя. А через півтора року забула вже геть усе, коли народила руденького хлопчика, і так легко, ніби зварила юшку на вечерю.

Прийшов кінець шкільного року. Клодет закінчила шість класів, і їй було дуже сумно. Вона все-таки любила школу, хоч як часом там знущалися з дітей, хоч яка довга була зимова дорога. Запах паперу й крейди, органна музика, уроки географії, що розпалювали тугу за далекими світами. Сільські діти, до яких вона прагнула належати і серед яких мала найближчу приятельку.

Та за шість років сільська школа не побачила в ній ані пильної учениці, ані доброї приятельки. Клодет непоміченою перешодила з класу в клас.

Діти, що боялися лишитись на другий рік, поховали свідоцтва й тихенько повтікали, решта зібралися в гурт і порівнювали оцінки.

Клодет читала своє свідоцтво сама, стоячи трохи осторонь від решти учнів, не можна було сказати, що її відштовхнуто, але вона також не почувала, що належить до цього гурту.

Свідоцтво було звичайнісіньке: «добре», «посередньо», «добре», «добре». Лише з каліграфії «відмінно», а решта — сама пересічність. Якраз таке свідоцтво, як годилось для дитини з Острова.

«Але ж я належу до села, до Екстреска, до...» — До горла їй підкотив гіркий клубок.

З другого боку, також осторонь, стояла Грета і також читала своє свідоцтво. Несподівано вона підійшла до Клодет і запитала:

— У тебе, мабуть, дуже гарні оцінки?

Клодет мовчки простягла їй аркушок.

Грета прочитала його й почервоніла, але свого свідоцтва не показала.

— Це ж страшенна несправедливість, — обурилася вона, і Клодет бачила, що слова її цілком щирі.

Грета взяла її під руку і пішла з нею північним схилом.

— Ти така старанна, але дуже несміли-

ва... Ти могла б краще показати себе. Мені соромно, що я одержала кращі оцінки за тебе, бо, якщо чесно сказати, ти більше за мене знала.

— Так, — стомлено мовила Клодет.

То був її останній день у школі і перший, коли її взяли під руку.

Грета була якась розгублена, плутано говорила про майбутнє, про те, що їм треба вчитися далі й поїхати кудись у світ.

— Так, — байдуже мовила Клодет.

Грета зупинилася: їй треба було вертатися. Вона водила носом по піску і мала такий вигляд, наче почувалася в чомусь винною.

— Ти мене не любиш, — з розпачу завила сказала Клодет.

— Ні, — відповіла Грета, — зовсім не люблю.

— Тебе тут також не дуже люблять... То чому б нам колись не... чому б...

Якби відштовхнуті могли триматися разом, вони б не були відштовхнутими.

— Не знаю, — мовила Грета.

Клодет бачила, що це чесна відповідь, бачила, що Грета була в селі остров'янкою. Розлучаючись, обидві відчули полегкість. Ніяково сказали одна одній дитячі слова прощання і пішли кожна в свій бік.

Клодет спускалася схилом, а решта дітей з Острова були вже біля болота: нині вони йшли швидше, ніж звичайно, раді, що стали вільні й що нарешті настало літо. Віран сміялася, як усі Скратарі: вона скінчила школу і взимку зможе вже кудись зайнятися. Її сміх долинав аж до схилу. Мабуть, вона глузувала з учительки.

Ті Скратарі нічим не переймалися; Віран напевне мала гірші оцінки за Клодет, але це їй нітрохи не заважало весело молотити язиком.

Клодет дивилася на дорогу: вона вже ніколи не стежитиме за хмарами, дошукуючись їхньої краси, не буде ні малювати для когось, ані складати вірші. Вона ненароком глянула на свою гарну руку і плюнула на неї. Тоді посмикала себе за коси, аж сльози виступили на очах.

Вдома вона не знала, куди сховатися, бо не хотіла нікого бачити. Але Анна гукала її так настійливо, що Клодет не змогла нікуди втекти.

Бабуся сиділа на землі за хатою й розмовляла з куріпкою. Кілька днів тому з лісу прибула біла куріпка і ходила за Анною, як курка.

Бабуся не спитала, що було в школі, сиділа й щось мурмотіла про щоденні справи, про торф, про овечий гній, добрий на квіти, про те, що треба купити мила, бо нема чим випрати шкарпетки.

Клодет дедалі хмурнішала. Потім Анна повела мову про те, що якась жінка в селі ось-ось має народити дитину.

— Не знаю, чи я зможу стати їй у пригоді, але спробую.

Вона все говорила про ту жінку, й на решті Клодет запитала:

— А чому ви почали допомагати породіллям?

Анна хвильку помовчала, глянула своїми напрочуд блакитними очима спочатку на куріпку, тоді на Клодет:

— Тобі скоро буде тринадцять. І, бачу, сьогодні ти якась засмучена. Відкрити тобі таємницю? Таку, яку я ще нікому не відкривала? Я була майже доросла, коли мала стільки років, як ти, еге ж, а справжньою, розвиненою жінкою так і не стала. Одне слово, того літа, як мені сповнилось тринадцять... я народила сина. Атож. Цілу ніч пробула з ним коло струмка.

Клодет, що сиділа біля старої, лягла горілиць у траву. Отже, в тринадцять років можна народити дитину. Мабуть, є ще більша мука для дівчини, аніж бути негарною.

Вона запитала в думці, бо губи не могли вимовити цих слів:

«І ніхто про те не довідався?»

Анна відповіла на це невисловлене запитання:

— Ніхто б не подумав про дитину, що вона вагітна. Коли я почала грубшати, всі казали: «Щось ця Анна рано вбирається в тіло». А мене від того тягару почало згинати. Потім я вже так і не випросталася.

«І ви не мали з ким поговорити? Люба моя бабусю... Золота бабусю», — думала Клодет.

— Ні, — відповіла стара. — Якби Карін, моя сестра в перших, була старша — але їй було тоді тільки одинадцять років.

«А він? Той... хто то був?» — Клодет почервоніла. Перед очима в неї з сорому й гніву замиготіли червоні кола.

— Звичайно, Стефан, — відповіла Анна й усміхнулася. — Іншого я ніколи не знала. Він тоді продав татові коня, того, що потім здох, як ми їхали до церкви. Ну, і як уже торгувалися, випили добрий могорич. Згодом, уже збираючись додому, він сам, без тата, зайшов до стайні попрощатися із тим конем, якого продав. А я під повіткою сікла при світлі буряки й чула, як він говорив до коня. Стефан завжди був ласкавий до коней.

«Але до вас, бабусю, до вас? Був страшний, як той бугай?»

Клодет здригнулася і вцепилася в руку старої, не наважуючись глянути в неї.

— Так... Але потім я пам'ятала тільки, як гарно він промовляв до коня. І закохалася в нього. Хотіла, щоб він повернувся. А він, мабуть, думав, що тоді під повіткою була котрась із служниць. Темно було, осінь.

«А згодом, узимку, як було згодом, люба, дороженька бабусю?»

— Важка зима, таки важка. Одне

слово, я була вдома, поралася коло овець, пряла, ткала... Але відразу стала старою дівкою після тієї ночі над струмком. Спина моя так і не випросталася. Я нікуди не ходила, не розважалася, як інші дівчата. Спершу була впевнена, що він повернеться й одружиться зі мною, як я буду старша. Я ж бо була дочка заможних батьків, вигідна пара, хоч іще й надто молода. Але через два роки після ночі над струмком, тієї неділі, що я конфірмувалася, Стефан одружився. Бучне було весілля, і Габрієлева Єва, твоя бабуся, була вродлива дівчина. Вбога орендарева дочка, але вроді її можна було позаздрити. Стефан тоді також був показний із себе, та й багатий.

Куріпка стрибнула Анні на коліна, перекинула голову і глянула на стару, ніби чогось прохала.

— Чого ти хочеш, дурна? Тулишся, як злякане курча, — сказала стара.

— Кажіть далі, бабусю, що було в церкві.

— Я сиділа на передній лаві, зовсім близько від молодих. Коли вони стояли перед вітарем і співали псалом — знаєш, той, що завжди співають, як мають уже виходити з церкви, — я так пильно подивилася на нього, що він відчув це й собі глянув на мене. І тоді я побачила, що він не знає, хто я.

«О сердешна бабусю...»

— Не тільки я одна була така. Він у тих околицях знав багато дівчат. Не сама я плакала того дня. Плакали й інші. Сердешні дівчата. Гай-гай, скільки їх було.

— Я читала про таку дівчину, що хотіла коротити собі віку. А в вас, бабусю, ніколи не було такої думки?

— О ні, я жила собі, як перше. Але мені було тяжко, що моєму синові не судилося жити.

Анна замовкла, а Клодет не знала, що їй ще спитати.

— І так воно якось пішло, що я почала хвилюватися, коли хтось мав народити дитину. Ніби то я сама була вагітна, ходила й боялася, що не все буде гаразд. І так я зрозуміла, на що можу придатися людям. Я почала допомагати породіллям. Почувалася так, ніби сама родила, і робила все, щоб не сталося того, що тоді зі мною. Вівці, вивихи — то все тільки, щоб згаяти час, а справжнє моє життя полягало в турботі про породіль. Тільки-но пологи щасливо кінчалися і я полегшено зітхала, як знаходилася якась інша вагітна, і я знову була коло неї. І завжди все було добре, до того випадку із Стіною. — Стара сумно покивала головою. — Страшна це річ, доню, порізати дитину на шматки. Півтисячі живих, що ними я могла б похвалитися, — ніщо в порівнянні з тим мертвим. Я її попереджала. Вийшло на моє. І моєму синові довелося ще раз померти. Бережись, дитино, щоб не виходило на твоє.

Вони сиділи мовчки. Анна була засмучена.

«А чому ви одружилися з дідом?» — подумала Клодет і здригнулася.

— Він якраз мені до пари.

«А він тепер знає про вашого сина?»

Анна всміхнулася, майже хитро:

— Ні, цього не знає ніхто. Лише ти і я.

Клодет аж голова пішла обертом від такого довір'я: її сприйняли, як дорослу, втаємничили в таку трагедію.

— Люба, сердешна бабусю, як мені вас шкода, — незграбно спробувала Клодет утішити стару. — Які ви бідолашні.

— Ні, а надто, відколи я тебе народила. З усіх дітей, яких я народила, ніхто не був мені такий милий, як ти, доню.

Клодет не могла питати далі. Ця дивовижна мати любила її! Дівчину виповнила радість; почуття пекучого сорому за відьму, за оцінки, за те, що вона плюнула на себе, потьмарилось, мов далекий спогад, забулося. Все це було так давно. Як вона могла ненавидіти того, кого любить бабуса...

— Найголовніше — не втратити того, що дає життя. Треба терпіти, коли вже так випаде. Вона образила мене і Фріду, я розсердилась і хотіла помститися. А потім уже було запізно. Коли вже показалася ручка, не лишилося іншої ради, як різати. А мені не треба було мститися. Для мене ж бо головне — народження. Як уже раз усвідомиш, що тобі в житті призначене, то треба те й робити. Всім своїм єством. І не втручатися в те, що тебе не стосується.

— А що мені робити? Що мені призначено в житті? — запитала Клодет.

Стара глянула на неї з незворушним виразом обличчя.

— Не питай мене. Я вже й так досить начаклувала. Але ти не бійся. — Анна підвелася. — Треба піти по торф, а то вже й так пізно, — мовила байдуже й рушила до лісу.

Клодет пішла за нею.

— Можна мені з вами?

— Краще поможи Фріді.

Стара подибала хильцем, навіть не озируючись, а Клодет стояла й дивилася їй услід. Щойно бабуса була така людяна й близька, а тепер, як тільки повернулася до неї спиною, знову стала страшною.

Клодет аж морозом обсипало. Вона повернулася і пішла додому.

В хаті саме підвечіркували, коли вона зайшла.

Франц із хлопцями сиділи коло столу і сьорбали з глибоких тарілок, а Фріда крутилася по хаті з маленькою мисочкою в руках, їла й заразом поралася.

Піч, казанок з водою, теляче пійло, відсунене, щоб прохоллоло, — за всім цим вона мусила пильнувати саме під час їжі. І так було завжди.

А Франц, навпаки, останніми тижнями був не такий, як завжди. Він пробував наблизитися до Фріди, показати всім, кого вважає за справжню дружину. Свою пошану до неї він в основному виявляв тим, що не давав попуску хлопцям. Скінчилися вже «ми, чоловіки», скінчилися й нечемні вихватки. Натомість у хаті раз по раз чути було: «Хлопці, принесіть матері води», «Хлопці, запитайте, чи матері не треба нарізати ще січки».

Фріда не раз бачила, що вониносять до хати грязюку, однак усі її слова були марні: ніхто з хлопців не брав їх до серця. Але тепер Франц гримав на них: «Як мама каже, що треба витирати ноги, то витирайте, зрозуміло?»

Хлопці червоніли й не могли збагнути такої раптової зміни в поглядах на матір. Фріда також червоніла й мимрила, що зовсім не хоче мучити дітей.

Часом Франц здобувався навіть на якийсь жарт, щипав її або казав: «Чи будеш ти ласкава дати своєму Франсуїсові трохи кави?»

І Фріда, яку він стільки років відштовхував од себе, що вона нарешті змирилася з цим, стояла, мов провинний перед суддею, і не могла боронитися милою балачкою.

Клодет дивилася на батька трохи зверхньо. Своїм постійним невдоволенням він тримав людей на відстані й викликав до себе їхню повагу, та як тільки забував про те, зразу впадало в око, який він кумедний і незграбний. Ну звичайно, він дбав тільки про болото й не мав часу навчитися розуміти інших людей, та й не бажав цього. Ох, якби він так не хизувався вже тим своїм смутком! — думала Клодет, поки батько щомога вдавав із себе чемного.

— Ну, Клаудето, — Франц дозволив собі таке марнотратство — звернутися до дочки на ім'я, бо звичайно він робив це тільки при доконечній потребі, — мабуть, рада, що скінчила школу й будеш тепер доглядати худобу? Мамі потрібна буде допомога в стайні. Восени, як отелиться ще й телиця, доведеться дойти чотирьох.

Клодет сіла й мовчки заходила їсти. З запаморочливої височини — розмови з бабусею про любов, про те, що треба терпіти свою долю, покійно нести свій хрест, — вона впала вниз, до дрібної буденщини, до обов'язків, які не були їй до серця. Вона не знала, що їй судилося в житті, але що то не було доіння корів, знала напевне. Бо в неї були для цього надто малі й слабкі руки. Та ще й вона боялася корів, сідала якнайдалі від них і все чекала, що ті її хвицатимуть. А корови й собі нервували, вони воліли, щоб їх доїли міцні жіночі руки.

Те саме було і з Фрідою — вона кривдила худобу тим, що ставилася до неї, як до окремого типу людей.

— Лише поки хлопці скінчать школу,

Потім нехай вони вчаться доїти,— відповіла Клодет.

— Вчитися такої бабської роботи! — вигукнув один із близнюків, але Франц гримнув на нього, наче сам ніколи не вживав такого слова.

— Ми, коли скінчимо школу, то возити-мемо ліс,— сказав другий близнюк.

Така відповідь більше задовольнила батька. Він і собі заявив, що колись подасться з екстрескцями на роботу далі на північ. До великих смерекових борів. Там добре платять. Замініть коня. Звичайно, шкода Флори, але вона вже надто стара возити дерево.

— Одне слово, нам, здається, починає трохи прояснюватись. Я все собі думав: колись неодмінно настане такий день, що люди почнуть зі мною рахуватися, хоч багато чого довелося витерпіти. Бо якщо вже ти вдався не такий слабак, як інші...— Франц глянув у бік садиби сусіда, що вічно користувався громадською допомогою, але інша садиба нагадала йому про те, що він щиро намагався забути, отож знову звернув очі на Фріду, свою справжню дружину.— Одне слово, як ти гадаєш, даси собі взимку раду в стайні, коли дістанеш на підмогу дочку?..

Фріда муркнула від печі, що, мабуть, дасть.

— Тільки треба тобі трохи підрости,— сказав Франц дочці: вона була маленька, на вигляд ще зовсім дитина.

Клодет злякано подумала про снігові замети, про гноївку, про важкі відра й глибоку криницю. Про дійниці. Про те, що вона не вміє підступити до худоби.

— Спробую, хоч думаю, що не це мені призначене,— відповіла вона.

— Що-о? А що ж тобі призначене? — запитав Франц, кліпнув очима й значуще пирхнув.

— Я хочу вчитися,— відповіла вона й почервоніла.

— Розумію, — сказав він, і в ньому враз ожила давня гіркота.— Могла б учитися, якби Стефан не...— Він навіть не знайшов слова, щоб визначити ним батькову нікчемність.— Гадаєш, я не хотів учитися, як був молодий? Гадаєш, мені приємно було пхатися сюди на болото, щоб стати орендарем?— Він поклав ложку й відсунув од себе тарілку.— Може, ти так запишалася через свідцтво? — додав він, і в його очах блиснула надія.

Клодет довелося показати свідцтво, і, поки батько його читав, вона сиділа затупивши обличчя руками.

— То неправда,— захлипала вона.— Я маю...

Франц був розчарований. Хвилину він мовчав і тільки сопів. Нарешті озвався з неприхованою іронією, але так, щоб потішити дочку.

— Ну що ж, одного генія ми вже маємо на Острові, і я сказав би, що й досить.

На роздоріжжі коло Францової садиби спинилася машина, і хлопці кинулися до дверей, гукаючи:

— Машина! Машина!

З машини виліз високий понурий поліцейський із синьою ніздрюватою бараболою замість носа. Все, що він казав, проходило крізь ту бараболою, тому його мову важко було зрозуміти, що між іншим цілком пасувало до його службового становища.

Слухаючи його, кожен мимохіть думав, що навіть Нордмарків гучний голос проти поліцейського не мав ні крихти владності.

Навколо поліцейського з'юрилися всі мешканці Острова. Він суворо глянув на дорослих, помічник, що приїхав разом з ним, так само з-під лоба глипнув на дітей, отож усі раптом відчували страх.

Бо хіба важко переступити закон, а надто, коли ти орендар? От хоч би може впливти на люди таке, що всім відоме, як заборонене: куріння самогону, полювання на лося чи крадіжка дерева з державного лісу. А що вже казати про те, чого ніхто не знає, дозволене воно чи ні. В контракті було принаймні двоє слів, значення яких ніхто не розумів: «відбуток» і «обліг». Тепер, мабуть, їм доведеться за це відповідати.

Поліцейський посіяв у їхніх серцях тривогу й неспокій, що жінкам аж дух забило. Навіть у байдужого до всього Стефана чоло вкрилося потом від напруги. А слухняний Франц наважився запитливо глянути на свого сусіда Яні.

Та виявилось, що поліцейський прибув геть з іншого приводу. До нього дійшла чутка, що відомості про мертвонароджену дитину, подані до лікарні, не зовсім правдиві.

Стояв чудовий літній вечір, але весь Острів посірів і занімів від згадки про ті пологи.

Минула добра хвилина, поки поліцейський з носом мов бараболою довідався, хто була та породілля.

— Будьте ласкаві розповісти мені, як відбувалися пологи, — загугнявив він.

— Це, певне, той плюгавий Блум набре-хав, — відповіла Стіна й, стуливши свої широкі губи, надовго замовкла.

Поліцейський знову загугнявив, і цього разу вона відповіла йому тремтячим голосом, сумно і водночас зухвало:

— Якби він отак пролежав десять годин у пекельних муках, а тоді ще й від нього зажадали б розповісти, як воно було, то, мабуть, і язика проковтнув би.

— Я не приїхав сюди слухати ваші небилиці, — сказав поліцейський голосом судді.

Однак всі остров'яни ніби дослухалися до власних спогадів і не звернули уваги на

невдоволення поліцейського. Дослухалися до себе і морщили обличчя.

Він довго кричав, застерігав і погрожував, поки нарешті дістав сяке-таке уявлення про ті пологи.

— Що зробила та Анна? — запитував він.

— Самі помізкуйте, що можна було зробити, вибір тут невеликий.

Аж тепер остров'яни втямили, що Анні загрожує небезпека, і всі як один стали на її захист.

— То виходить, моя стара мала вмерти, чи як? — озвався врешті Яні.

— Це справи не стосується! Я вірю, що іншої ради, як порізати дитину, не було, але це має право зробити тільки лікар. Хіба ви не розумієте, до чого б дійшли люди, якби перша-ліпша...

— Більше ніхто на таке не зважився б і більше ніхто не зумів би, Анна не перша-ліпша, а виняток, — мовив Стефан.

— Це справи не стосується! У нас нема одного закону для звичайних людей, а іншого для виняткових. Я хочу з нею поговорити.

Та ніхто не хотів показати, де вона живе. Довелося поліцейському ходити від хати до хати, але Анни ніде не було, і тоді він розсердився. Остров'яни, побачивши, що Анни немає дома, відчули полегкість, обступили поліцейського і почали допікати йому підступними запитаннями:

— А якби вона нічого не зробила, і мати разом з дитиною пішли на той світ, це закон дозволяє?

— Хто б тоді подбав про решту дітей?

— Це справи не стосується!

— Мої діти повмирили, і ніхто навіть пальцем не кивнув, — сказав Нордмарк.

— Може, тому, що не мали чого їсти, — зауважив один із його синів, що дивом лишився живий.

— Як мені кортіло часом видіти чиюсь корову. Але то вже було б зовсім проти закону, ми добре знаємо. Хоч ми й жили тоді в сусідській стайні, — сказала Гільда.

— Вже швидше вкрадеш, бувало, яку краплю в сільської корови. Не так соромно, як хочете знати, — додав Нордмарк глухим, гнівним голосом.

— Авжеж, помирати з голоду законно, — докинув Яні.

Поліцейський в одно гугнявив: «Це справи не стосується», проте остров'яни ще дужче насідали на нього, і тоді йому довелося вдатись до хитрощів:

— Дуже можливо... атож, мабуть, що так... либонь, її відпустять. Може, навіть винагородять за допомогу. Але вислухати її треба обов'язково. Тому наказую привести її сюди.

Остров'яни скося позирали на нього і не дуже квапилися виконувати.

— Лише на коротку розмову... Я не бажаю їй зла, — сказав поліцейський. А тоді майже жалісливо: — Боже, та я ж тільки

виконую свій обов'язок... Я мушу цей випадок розслідувати... тільки поверхово. Доскіпуватись не моя справа...

Коли вже поліцейський так посумирнішав, то й їм не годилося далі впіратись і хитрувати. Зрештою, він був чужий на Острові, і треба, щоб цей приїзд не скінчився сваркою.

Франц сказав Фріді, щоб пішла спекти млинців. Він не мав що сказати поліцейському, але ж млинці досить красномовні самі собою. Тоді всі почали шукати Анну. В кошарі вона не могла сидіти, бо овець вигнали пастися.

Врешті Клодет довелося сказати, що бабуса пішла до лісу по торф.

І люди рушили в ліс, гукаючи: «Матусю Анно, де ви?»

Поки остров'яни шукали Анну, поліцейський з помічником сиділи собі в Францовій хаті і їли млинці.

Шукачі повернулися без старої й знову злісно поглядали на ситих поліцейських.

— Не інакше, як матуся Анна ясновидця, — мовила Гільда.

— Еге ж, і через це так і проситься на язик запитання, чого ж вони, власне, приїхали до нас, — додала Стіна з люттю в голосі.

Остров'яни розійшлися порати худобу і, пораючи, весь час сподівалися, що ось-ось хильцем надійде стара, спиниться раптом у дверях стайні, коли вони йтимуть із дійницею цідити молоко, або сидітиме на коліді.

Однак Анни не було.

І тоді поліцейському довелося подбати про інше, коли він переконався, що старої ніхто не ховає. Він поїхав до села й скликав людей шукати її.

Люди ходили по околиці цілу добу, особливо пильно обшукували підступне болото.

І коли знову почало вечоріти й вони вирішили ще раз прочесати ліс, її знайшли всього за якусь сотню метрів від Стефанової хати. Вона лежала долілиць, і її дрібна постань була непомітна на тлі поламаних вітром дерев.

Орендарі влаштували похорон, але якийсь наче не справжній, як діти, що ховають у землю дерев'яні палички. Вони ще довго вірили, що Анна жива і одного дня з'явиться додому.

Однак втрата помалу стала відчутною. Люди дивилися на Стефанову хату, але там не було нічого, що зіграло б думку, здивувало чи втішило. Не було нікого, хто б розповів про гномів і про давнину.

Клодет, як й інші остров'яни, знала, що бабуся померла, але довго не могла в це повірити.

Вона згадувала Гретин меланхолійний опис, яка гарна була на смертній постелі тітка Карін в Екстреску. Біла, усміхнена, із

закладеними на грудях руками, з молитвою на устах до останньої хвилини. Бабуся Анна була така сама добра, як і Карін! Та все ж, якби Клодет зустріла Грету і якби вони завели мову про небіжчиць, Клодет не змогла б розповісти так гарно про Аннину смерть.

Анна не повинна була померти такою нікчемною смертю.

Село-мрія могло й далі глузувати з Острова-дійсності. Дівчина довго сперечалася сама з собою, аж поки брала гору зненависть до себе.

Тоді вона втішала себе тільки згадкою про бабусині слова: «З усіх дітей, яких я народила, ніхто мені не був такий милий, як ти, доню», ніби літній легіт освіжав її збурену душу. Вона усміхалася і все забувала.

За смугою лісу на північному краю Острова тяглося широке болото, що звалось Великою трясовиною. Йй, здавалося, не було меж. Ніхто не долав її спокійно, за кожним кроком трясовина наче про щось сумно шепотіла, відразно булькала, зітхала й плаксиво скиглила.

Більшість дітей з Острова змалку співчували болотові, а надто його карликовим деревам — сухотні, жалюгідні, вони мали в собі щось людське. Дітям паморочилося в голові від самоти, якою віяло від тих дерев. Який жах — стояти тижні й місяці, або й ціле життя, і нічیه око на тебе не зверне увагу! Отож діти з Острова змалку думали, що втішають дерева своєю присутністю, що природа потребує людського ока, голосу, товариства.

Трясовина була вкрита твердими, колючими кущами й наїжаченими купинами, між якими причаїлися підступні віконця багна. Те багно було важке, чіпке, не хотіло відпускати людську ногу, коли вона йому попадалася. Смердюче й бридке. Тільки на короткий час восени трясовина прояснювалася, як кущі червоніли, а трава жовкла — тоді багно полискувало, коли примружити очі й дивитися на нього здалеку. Але ступиш у нього — і виявиться, що воно таке саме чіпке й липке, як і кожної іншої пори року.

Коли діти орендарів віддавали болотові стільки ніжності, скільки, на їхню думку, воно потребувало, а болото й далі було таке саме понуре, лишалося тільки вибрати одне з двох: або втопитися в ньому, або крикнути тому похмурому місцю: «Чхати хотів я на тебе!» Болото вабило до себе, і діти ходили туди в різні періоди свого життя, і більшість поверталися живі й здорові, з жабою або з гіллячкою бредунця в руках. Тільки Гадарові не пощастило.

— О господи, якби він не був кривий! — бідкалася Гільда.

— То той клятенний гендляр, що продав салаку, так заморочив йому голову

своєю балаканиною про рибу, — казав Нордмарк. — Багаті нічим не гребують, як треба вбити в злидаря дитину.

Гадар змайстрував собі вудку з вербового прутика й зогнутої шпильки.

Раннім літом трясовина розквітала невинно-білим цвітом морошки. Діти верталися додому й захоплено розповідали, чого можна чекати після такого моря цвіту. Вони назбирають цілі бочки ягід, продадуть якимось панам, розбагатіють і куплять собі лижви та гармонії. Одначе дорослі не давали ввести себе в оману. Не хотіли навіть піти глянути на квітки:

— Тільки злість візьме.

— З того не буде ніякої користі. Квітне, аби лиш нам душу роз'ятрити.

Бо як тільки морошка починає відквітати, а спідні листочки не встигають ще розвинутися, приходить злива, заморозки чи бурі, зривають білі пелюстки, і кволий зав'язок, полишений на волю негоди, не витримує й гине. Подекуди зав'язок уціліє, захищений бадиллям, і тоді з нього родять ягоди — якраз стільки, щоб люди не забули, яка смачна й гарна морошка.

Проте кожний сьомий чи десятий рік дощі оминали той небезпечний для квіток тиждень. Погода була тепла, тиха, і зав'язок на квітках міцнів і дозрівав.

Такого року трясовина невпізнанно мінялася: не видно було землі, самі тільки яскраво-жовті ягоди. Навіть не чути було схожого на плач хлюпання; чи світило сонце, чи ні, а з землі било проміння, зачаровуючи все навколо.

Тоді з Острова приходили діти й дорослі; то було життя, щастя. Ніхто не нарікав на комарів. Коли хтось не туди ступав і загрузав по коліна в багно, то тільки добродушно сміявся. Ягоди мінилися вологим блиском, збирачі цілими жменями пхали їх у рот і, жуючи, щось белькотіли з захвату. Яка радість, яка втіха дочекатися такого дня!

А потім давали ягодам лад. Продавали їх і вторговували гроші на цукор, варили повидло, таке смачне, що ним можна було підкупити навіть святого Петра, якщо не самого господа бога. Повидло з морошки мало тільки одну ваду — в ньому було повно дрібненьких кісточок, що застрявали в зубах і викликали біль, та нікому й на думку не спадало жалітися на те — морошка була бездоганна, свята.

— Якби знаття, звідки в ній береться стільки сили!

— Еге ж, справжнє тобі диво. На тому болоті не росте й билинки такої, що годилася б корові чи вівці. А ці хирляві дерева, що стирчать із нього, придатні хіба що в піч. Земля така пісна й неродюча, — а як виросте на ній морошка, то здається, що то найщиріше золото.

— А може, там, на кілька кілометрів глибше, справді є золото?

— І цей блиск — то його випромінювання, чи як там його звуть.

— Може. Такого врожайного на морошку літа, як це, в що завгодно повіриш.

— А ти чув, що на півдні, де все є, де люди купаються в яблуках, пшениці й трояндах, морошки нема?

— Так їм і треба!

— Ото якби можна було скорити трясовину!

Бувало, котрогось дня остров'яни наповнювали ягодами весь посуд, який тільки був у них, а болото й далі яскріло ягодами, наче їх ніхто й не збирав. Тоді людей опановувало почуття якогось безсилля. Вони хвалили болото всіма словами, які тільки знали, але на нього ця хвала не справляла ніякісного враження. Люди накидалися на нього, мов грабіжники, а виявлялося, що його щедрот поменшало лише на крихту. Люди бентежились: вони не мали з чим це порівняти в своєму убогому орендарському світі.

Кілька днів остров'яни сиділи вдома, даючи ягодам лад, а думкам спочинок після такої щедрості.

І поки ніхто не дивився на морошку, що скапувала солодким соком, її пора зненацька минала. Ягоди опадали в кислий ґрунт і гнили там разом з болотяною травою та хмизом.

Коли Меріт пішла на додаткові курси, вона приємно вразила панну Лідгрєн, попросивши, щоб та дала їй щось важче з математики. Позичені підручники з алгебри й геометрії Меріт вивчила майже без нічиєї допомоги. Дівчина буквально ковтнула ту всю науку, яку вчителька долала кілька років у семінарії, вона виявилась для Меріт простою забавкою.

Мешкала Меріт в одного господаря і допомагала коло худоби та в кухні, крім двох годин після обіду, коли ходила на курси.

Спала вона у кухні на окремому ліжку: господарі мали тільки троє дітей, і спати було де.

Але майже не бувало такого вечора, щоб сільські хлопці не приїздили на лижвах і не шкрябали до Меріт у вікно, коли в хаті гасили світло.

— Меріт, відчини двері і впусти нас, — просили гуртом хлопці; жодному з них не було менше вісімнадцяти років.

— Впусти нас, і побачиш щось незвичайне.

— Не побачу, бо темно. Йдіть до Анни на Острів, вона й уночі бачить.

— Впусти нас і почуєш якусь новину.

— Мені не цікаво.

— Що, вчителька тобі всяку цікавість вибила з голови?

І тоді Меріт ішла й нишком відчиняла двері.

Хлопці заходили червоні, змерзлі. Меріт знову ховалася під ковдру, найсміливіші сідали коло неї, а решта на стільцях.

Вони загадували наївні загадки, жартували. Їм добре було з нею, а від сміху Меріт їм здавалося, що вони хтозна-які дотепні.

При всій своїй дівочій звабі, Меріт мала в собі щось хлоп'яче, і це зменшувало їхню ніяковість; вона не набивала собі ціну всілякими мінами.

Господиня щовечора приходила й виганяла хлопців, як у кухні ставало надто гамірно. Але за часину котрийсь повертався вже сам, дівчина впускала його тихцем і кілька годин він лежав поряд з нею.

Господиня турбувалася про Меріт, попереджала й просила її:

— Не добре робиш, дівчино.

— Але ж так годиться, щоб у дівчини були залицяльники.

— Годиться, тільки ти ще для цього замала.

— На зріст чи на розум?

— Та тілом ти, нівроку, як доросла, і дуже здібна, знаю. Але ще не стала на порі. Ти надто рано почала звикати до хлопців.

— Бо як із самого малку з кимось спиш, то потім холодно й незвично лежати самій, — відповідала Меріт.

Господиня теж колись, як була дівкою, мала багато залицяльників, вони звичайно лишалися ночувати в суботу і в неділю. Але тсді залицяння було невинне, ніхто не грішив до шлюбу. Тепер часи погіршали, та й, крім того, хіба така мати, як Стіна, могла гарно виховати свою дочку?..

Вєра Лідгрєн запропонувала, щоб Меріт мешкала в неї, поки ходитиме на курси. Але дівчина відповіла, що воліє жити там, де зможе доїти корів.

Учителька просила її подумати про майбутнє. Показувала їй книжки, спокушала народною школою та семінарією.

— Якщо я однаково маю жити в селі, то краще вже вийти заміж і порати худобу, ніж морочитися з дітьми в школі, а вечорами сидіти вдома самій. — Вона зневажливо окинула поглядом учительчину кімнату.

— То ти вважаєш, що я нещасніша за орендарів і господарів? — запитала Вєра Лідгрєн.

— Не зовсім так... Але мене дратує хата, де нічим не пахне.

— Люба Меріт, добре поміркуй! Такі блискучі здібності, така голова, і так себе змарнувати!

Меріт безжурно засміялася.

— Тебе не вабить світ?

— Як скінчу курси, то піду служити до Ірбека.

— Хіба ти не хочеш бути багата, ходити в гарних сукнях, танцювати?.. — з жалем запитала вчителька.

— Тітка Карола обіцяла мені п'ятнадцять крон на місяць, то я й справляю собі гарні

сукні. А ще я чула, що в Ірбеку танцюють улітку на вигоні, а взимку в пекарні. Там більше веселої молоді, ніж в Екстреску, так усі кажуть.

— А потім? Як ти собі уявляєш своє подальше життя?

Меріт нетерпляче махнула рукою.

— Потім буде видно. Треба брати те, що є.

— Ти ніколи нічого не хочеш? — допитувалася вчителька.

Це запитання видалося Меріт непристойним; вона затнулася, а тоді відповіла трохи сердито:

— Не знаю, не думала про це... Коли б я мала хотіти!.. Звичайно, в понеділок уранці хочеш, щоб швидше настав суботній вечір, а як починаєш копати картоплю, то чекаєш, коли вже будеш у кінці ниви. Але досі кожного тижня наставала субота і я досягала кінця кожного картоплища, отже...

— А про освіту ти не мрієш?

— Чому ні, я вважаю, що люди повинні вміти писати і так рахувати, щоб їх не ошукав жоден крамар чи якийсь інший пан. Але я вже, мабуть, цього навчилася, — гордо мовила дівчина.

Меріт їздила по навколишніх селах; вона була дужа й невгамовно весела, вся променіла й світилася, мов веселка: кожен, хто дивився на неї, наче перебирав на себе частку її вроди. Все в неї було гарне — лице, коси, постать. Та найбільшої ціни веселості Меріт — хоч її й рідко коли бракувало, — додавала бездонна темінь очей. — Важко було сказати, що в них переважає — прихований смуток, чи просто вони такі від природи? Коли уста бодай на секунду змовкали, в тій глибині очей вгадувався смуток, що всіх ніби зачаровував, — але як тільки уста знову балакали й сміялися, очі яскріли веселощами. Ніколи не можна було насититися тією грою.

На вродливу людину приємно дивитися, але й важко. Хто не витримує збентеження, яке будить краса, і не має змоги втекти від неї, той пробує задушити її, виливаючи на неї цілі потоки лестоців. І краса задихається, гине. Меріт уникла такої смерті; її відповіді на лестоці бризкали високо, мов солоня піна, тим часом, як важкі солодощі опадали на землю.

Спершу всі в селі її любили й шанували.

Мабуть, і вона себе любила; крім загадкових темних тіней смутку в очах, ніщо не показувало, що вона незадоволена собою. Але Меріт не шанувала себе — і для неї це було найгірше.

Мешканці Ірбека й до того були досить веселі, а тепер зовсім пошаліли. Молодь хотіла щотижня танцювати, кататися на ковзанах при місячному світлі й безнастанно збиратися разом.

До Меріт залицялися найпоказніші хлопці, і вона не відштовхувала жодного. Вони ставилися до неї обережно, як до ягнятка,

пустотливого, непосидючого ягнятка, — але спочатку приходили тільки хлопці, виховані суворими матерями, що мали успадкувати заможні садиби.

Вони берегли її й шанували.

Там, де вона служила, був один наймит — ледачий, хвалькуватий; жодна дівчина ним не цікавилася.

Якось, коли Меріт була увечері сама, він прийшов до неї й одержав те, чого не домоглися хлопці, що шанували її. Те, що наймит сподівався взяти силоміць, вона віддала йому добровільно. Меріт пестила його, обдаровувала неймовірною ніжністю. Другого ранку наймит ходив і плакав, як новонавернений грішник.

Меріт трохи зблідла, але сміялася безжурно, як перше, і не звертала уваги на те, що світилося в наймитових очах. А він молився на неї.

Вечері вона пішла в село, і назад її привів котрийсь із порядних хлопців; її знову оберігали, мов ягнятко.

Для наймита в неї більше не знаходилося вільних вечорів. Чогось іншого годі було й сподіватися — але він уважав, що має право на честь, як перший її коханець. Однієї суботи він трохи випив, пішов до пекарні, де були танці, став коло хлопців, що чекали наступного вальса з Меріт, і почав робити всілякі натяки. Спершу ті сміялися, казали про лисицю й виноград, про те, що наймит не без гумору. Та він і далі наполягав на своєму і тоді дістав ляпаса. А як ще й почав доточувати деякі подробиці, хлопці накинулися на нього, затюкали і мало не вбили.

Меріт вийшла надвір і запитала, чого вони порозбігалися саме тепер, коли почався танець, у якому хлопці відбивають один в одного дівчину. Побачивши її, рожеву, свіжу, хлопці зрозуміли, як по-дитячому вони повелися, відштовхнули наймита ногами, мов брилу землі, й пішли танцювати.

Меріт пообіцяла двом хлопцям, що, як ітиме з танців, вони можуть провести її додому; але виявилось, що їм не подобається проводити дівчину вдвох. Хлопці затіяли сварку, дійшло навіть до бійки. Це вже не сподобалося Меріт: вона взяла під руку миршавого, несміливого й негарного хлопця, пішла з ним додому і була до нього так само нерозважно добра, як до наймита.

Так вона робила з багатьма, аж поки ті, найпорядніші, почали справді підозрювати, що наймит їм не брехав. Щоб підтримати свою віру в невинне ягня, вони вирішили її випробувати — і Меріт не витримала, пестила своїх суддів, підтверджуючи цим, що наймит казав правду. Хлопці подумали, що вони повинні б відлупцювати Меріт. Але єдине, на що вони здобувалися, то це хіба стиснути кулака, бо Меріт тут же гладила його, і рука опускалася, а як вона клала ту руку собі на груди, то ніхто вже не мав сили відсмикнути її назад.

— Ти кохаєш мене, Меріт?
— Кохаю, — відповідала дівчина.
— Але вчора ти кохала когось іншого, а завтра, може... Обіцяй, що більше нікого не пустиш до себе.
— Чому я маю таке обіцяти?
— Меріт, хіба ти не розумієш, що так не можна?
— То не приходить більше, як тобі в мене недобре.

Вона гладила його шию, знаходила найчутливіше місце, і тоді його слова втрачали всякий зв'язок і глузд.

За ті бурхливі радощі, які вона дарувала хлопцям, їм потім доводилося платити мукую і ворожнечею.

Інші сільські дівчата, сімнадцятирічні й старші, однолітки Меріт, вважалися ще дітьми, замикалися в себе, їхали геть із села або й починали наслідувати її. Коли їм здавалося, що вони сміються так, як Меріт, той сміх звучав дурнувато, а коли ж вони чинили гвалт над своєю природною скромністю, то здавалися вульгарними. Їхня поведінка була фальшива й не додавала їм привабливості. Вони пробували прихилити до себе хлопців тим способом, що Меріт, а ті відповідали їм брутальністю, що, власне, була адресована Меріт, — та вони не знаходили в собі відваги сказати їй це, коли були в неї.

Так через Меріт було зачато багато дітей, знехотя і з люті.

Меріт була гарна й весела, здавалося, що в її жилах тече саме щастя. Ніщо її не стомлювало, спала вона, здавалося, тільки з примхи, щоб якимось згаяти той час, коли решта людей відпочивали. Вона вставала раніше за всіх, варила каву, йшла до стайні й давала коровам їсти. Сміялася, співала цілий день і не почувала себе ані винною, ані святою.

Суворі матері, виховательки майбутнього покоління, вирішили, що не хто, як господиня Меріт повинна поговорити з дівчиною: вона ще сама дитина, а вже псує їхніх синів. І господиня виголошувала казання за казанням, але Меріт ніколи не давала їй докінчити.

Отож дійшлося до своєрідного суду суворих матерів над дівчиною з Острова — ще задовго до того, як її остаточно вигнано з села.

«Меріт, іди геть від нас, не світи тут своїми білими зубами! Забирайся туди, де вештаються повії».

«А я не хочу вештатися з повіями. Я хочу гребти сіно, доїти корів, ткати сукно».

«Чого ти зводиш наших синів і дочок?»

«Я брала їхню радість, прилучала до своєї, і ми були щасливі».

«Хто не заслужив щастя тугою, той не має на нього права».

«А все-таки щастя приходило до нас, ми його мали задарма».

«Ти його крада, грішила!»

«Ми кохалися».

«Ти знову блюзниш. Це надто величні слова для твоїх навіжених уст».

«А хто ж має право говорити про кохання?»

«Той, хто з туги зіткнув кохання цнотливе вбрання».

«Кохання найкраще, коли воно не вбране».

«...нетерпляче, невірне, небезпечне для дитини».

«Нащо йому бути терплячому, вірному і...»

Авжеж, навіщо дбати про безпеку їхніх дітей, га, Меріт? Тут, на болотах, де ніколи не бракує морошки й сонце гріє завжди!

«Я найкраща дитина морозкового сонця».

Коли Меріт вигнали з Ірбека, вона повернулася на Острів. Старші Скратарові діти вже покинули рідне гніздо, а ті, що ще лишилися, були раді, що на якийсь час матимуть у хаті генія. Меріт також не нудилася. Вона написала голові «Опіки над убогими», що у важкі роки вони не вельми докучали цій установі, тож, мабуть, не обтяжить її, як попросить трохи пряжі: вона навчилася в заможніших людей ткати, має змогу позичити Анниного верстата і хотіла б забезпечити батька, матір та менших братів і сестер одягом. Звичайно, не якимось там святковим, хитро писала вона, а теплими сір'яками, що захищали б їх від лютого морозу, який тут шаленіє.

І пряжу справді прислали, і Меріт ткала, мов навіжена, доводилось силоміць відтягати її від верстата. Увечері малеча набивалася до неї в ліжко, вовтузилася, мов курчата біля квочки, щоб лягти якнайближче до неї, отож там не залишалося місця для залицяльників, та Меріт, здавалося, й не відчувала в них потреби.

Коли сукно було готове, Меріт узялася шити одіж. Спершу виходило трохи незграбно, а далі чимраз краще.

Потім вона якийсь час тинялася по садибі, нудячись без роботи. Тоді написала, щоб їй прислали пересувну бібліотечку. А поки прийшли книжки, ходила до сусідів і питала, чи їм не треба якої допомоги.

— Скільки в тій дівчині радості!

— Вона ніколи не постаріється.

— Цвіте, як роза.

— Треба сказати, що вона надто для нас добра.

— Якби тільки знаття, звідки в неї береться стільки сили.

— Ще побачимо, як вона собі дасть раду.

Прийшов пакуночок книжок з пересувної бібліотечки, і Меріт засіла за них так пильно, як за ткання, ковтала по одній чи по дві книжки на день. Фрігаре-Карлен, Стріндберг, Селандер — усіх вона поглинала однаково жадібно. Жоден твір не викликав

у неї запитань чи подиву — все їй було зрозуміле.

Вона знайшла собі місце в другому селі, ощасливила його й довела до розпачу, знову повернулася додому, тоді поїхала в третє село. Тіло її трошки потовщало, але сміх і далі лився перлистим струмком, заперечуючи, що темінь очей пов'язана зі смутком. І кожного, хто все-таки брався втішати, Меріт підносила до неба, а коли він падав на землю, то сам уже ставав невтішним. Вона була одна така, а їх стільки багато.

Коли їй мало виповнитися вісімнадцять років, вона завагітніла, і юрба залицяльників обернулася на загін лицарів: кожен хотів одружитися з нею і вберегти її честь. Не один вечір Меріт сміялася з них і казала то одному, то іншому:

— Півнику мій, який ти милий, не турбуйся, я однаково тебе люблю.

Один із них, на ім'я Ола, виявився хитріший за інших. Він прийшов до неї серед білого дня й заявив:

— Селом іде поголоска, що твої господарі невдоволені й хочуть тебе спекатися. Коли я пообіцяю тобі не згадувати про одруження, то, може б, ти перебралася до нас із мамою, поки... ну, поки...

Меріт вислухала його майже з повагою. Думка непогана і сказана покірним тоном. Та враз він випростався й заспівав, як інші:

— Зрештою, я так само можу бути причиною твого нещастя.

Меріт зареготала так, що аж сльози бризнули їй з очей на хлопця — єдиного в селі, кого вона ще поберегла.

Він почервонів і сказав, що часом її сміх буває недоречний. Тоді Меріт погладдила хлопця по голові, і гнів його вгамувався.

— Не сердься. Мені стало смішно, коли ти сказав про нещастя. Дитина — це не нещастя.

І в глибині її очей з'явився смуток. Хлопцеві перехопило дух, і він знову почервонів, але тепер уже з радості.

— Я завжди знав, що ти не така, як решта, завжди відчував, що ти краща за...

— Годі вже, — попросила Меріт і заходилася складати свою одягу в стару картонну коробку. Чогось особливо гарного серед тієї одяги не було. — А що твоя мати каже на це?

— Спершу, звичайно, огиналася, а потім заявила: «Врешті ти, Оло, тут господар, відколи помер батько, то хай буде так, як ти вирішив».

Він узяв її коробку, вийшов і чемно почекав на ганку, поки Меріт розрахувалася з господарями. Вони були трохи збентежені, але Меріт не тріумфувала. Потім обое пішли селом до Дориної господи.

Меріт без угаву щебетала й сміялася за двох. Ола думав про те, що на них див-

ляться з кожного вікна, і його обіймали то страх, то радість. Він ступав гордо, мов наречений або дружок.

Дора була сива, носата жінка; вона пізно вийшла заміж і встигла народити тільки одного сина. Чоловік її невдовзі помер, залишивши їй сина і одне з найкращих у селі господарств.

Дора з сином жили в просторій, добре доглянутій хаті; вона аж сяяла чистотою, і в ній нічого не бракувало.

«Крім чистої дитячої купки», — подумала Меріт.

— Але й вона скоро буде, як бог допоможе, — мовила Дора, ледь усміхнувшись.

Меріт зблідла, почувши ці слова: може, Дора ясновидиця, як Анна? На сполотнілому обличчі проступили дві темні смуги: одна впоперек обох щік, а друга через увесь ніс, мов хрест.

Бувши служницею, Меріт завжди спала в кухні, у комірчині біля сіней або в якомусь закапелку на горищі. Тепер Дора перебралася на кухонну канапу, а їй відступила своє широке ліжко в кімнаті. Ола спав у комірчині, отже, для залицяльників не було вже якогось потаємного входу. Сільські хлопці переконалися, що тепер усе пропало. І дорікали собі, що якраз Дорин Ола, котрого всі мали за простака, так виріс у людських очах, коли пройшов із дівчиною селом серед білого дня.

— Як новий Йосиф.

— Якби ж то в усіх були такі матері! Тоді кожен зміг би похизуватися таким учинком.

— Отож-бо.

Меріт лежала в просторій білій світлиці й дивилася на широкі дошки на стелі. Повітря тут було свіже, не таке, як у людній хаті. На одній стіні висіла полотнина, облямована зеленим шовком, з вигантуваним жовтогарячим написом: «Молися і праццю». На другій полотнині, облямованій жовтогарячим шовком, красувався зелений напис: «Позначай несправедливі вчинки на піску, а справедливі на камені». Ці приказки нічого їй не говорили.

Меріт, щоб не задуситися в цьому нелюдському повітрі, мусила прокрастися до Оли.

Ола, що вважав справою своєї честі не чіпати Меріт, тепер, як вона сама прийшла до нього, зрозумів, що повіяв добре. Він прийняв цей швидкий дарунок зі сльозами на очах, хвалив себе й пестив Меріт. Так вони лежали разом, мов двоє ягнят.

Вранці Дора принесла Олі кухлик кави та хліб і поставила все це на стільці коло ліжка.

— Тобі, доню, я також поставила їжу коло ліжка, — мовила вона й вийшла сягнистим, скрадливим кроком.

Меріт підхопилася. Який сором — не встати першій! Вона завжди сама готувала каву, будила господарів із тацею в руках, казала їм, яка надворі погода. Це давало їй якусь перевагу на цілий день.

Вона пішла до кімнати, сіла на ліжко й почала пити каву, що після цього всього вже не смакувала їй.

Потім у стайні Дора не дозволила їй вичищати гній і виконувати іншу важку роботу, а коли Меріт, сміючись, чинила наперекір, відповідала гладенькими, як кристали солі, натяками:

— Я розумію, що тобі це кортить, але ти справді не маєш права на таку роботу.

Слово «кортить» мало означати, що дівчина сподівалася на викидень. Меріт раніше не помічала таких натяків, але тепер задумалася.

Доїти корів їй можна було, однак виявилось, що Дора вправна в цьому не згірш за неї. Отже, Меріт не могла показати себе незрівнянною робітницею. А посеред якоїсь її веселої розповіді Дора зненацька переставала слухати й відверталася. Западала така тиша, що аж стіни дзвеніли.

Меріт хотіла прясти й ткати.

— А чи не краще вже подумати про сорочечки й пелюшки? — лагідно мовила Дора.

— Ще встигну. А крім того, шитиму їх вечорами.

— Видно, що ти знаєш свій обов'язок, це мені подобається, — похвалила її Дора.

Однак Меріт не втішила та похвала.

Отже, вона могла прясти й ткати. А Дора, навпаки, почала шити сорочечки й запитала, чи Меріт не заперечуватиме, якщо дитину охрестять у сорочечці, пошитій на хрестини Олі. Ола приніс з горища колиску, що в ній колись спав, і запитав матір, чи не перефарбувати її, бо фарба вже полушилася. Стоячи навколішки, розчервонілий, із злиплим від поту чубом, він розмальовував колиску найяскравішими фарбами, янголами й метеликами і був щасливий. Дора сиділа біля лампи й шила сповивач. Раз по раз вони презирились: скоро в них буде дитина. Добрі люди, з ясними обличчями.

А майбутня мати сиділа похмура, дедалі темніла на виду, але не була ні добра, ні лиха, тільки що не мала з ким посміятися. Наодинці з Олою вона ще могла встругнути якусь штуку, але в Дориній присутності почувала себе важкою й незграбною, сміхові не було місця, обоє знічувались і замовкали.

Щовечора вона йшла спати до Оли, і щоранку Дора ставила кухлик кави біля її порожнього ліжка, а з другим заходила до свого неодруженого сина.

— Доброго ранку, Оло, — віталася вона, а тоді, після певної паузи, додавала: — Доброго ранку, Меріт.

Меріт зовсім не почувалася винною.

— Ти вважаєш, що мама нетактовна? — запитав якось Ола; виявляється, він був не такий дурний, як вона думала.

— Нічого, треба ж їй чимось заповнювати своє життя. Малою я не раз чула: «Стривай, підеш у люди, то набачишся ще й не такого». Але досі я чомусь нічого ще не бачила.

Вона засміялася, вдоволена з себе. Та Ола був засмучений, що дві дорогі його серцю жінки, мабуть, не любили одна одну.

Крім ранкової кави, було ще одне, про що вони вели мовчазну суперечку: вечірня молитва. Дора завжди закінчувала день читанням чогось побожного, а що Ола теж завжди слухав, то й Меріт доводилося сидіти й слухати. Вона страшенно нудилася, проте не могла піти в село навіть увечері, бо в хаті молилися. Дора читала однаманітно, не знижуючи голосу в кінці речення, — то був ніби спів на одній ноті. Часом Меріт слухала мовчки, але здебільшого її душив сміх, і вона раз по раз пирхала. Ола червонів, а Дора ніби й не чула. Але потім так уміла подивитися на неї, що Меріт паленіла з сорому. Однак наступного вечора вона знову пирхала й ніяк не могла опанувати себе.

Дора скликала жінок на толоку — шити білизну; вони поприходили й витріщали очі на Меріт. Між людьми вона почувалася вільніше. Із старшими розмовляла про ткання і про картоплю на насіння, незаміжніх питала про хлопців і танці.

Однак Дора відібрала в неї трохи тієї впевненості. Котрась із жінок запитала Меріт, кому вона плете рукавички, і за неї відповіла Дора:

— Нашому Олі.

І вшанувала Меріт поглядом задоволеної свекрухи.

— А ви, Доро, що плетете?

— Та... дитячі панчішки.

І вона мило червоніла, як майбутня бабуся.

Жінки почали жваво гомоніти поміж себе. Хто б сподівався, що так вийде! Отже, Ола й Меріт... Меріт таки вгамувалася, якби ж то знати, кожна з них була б не від того, щоб мати таку моторну невістку. Як тут у них все мило, хто б міг подумати, що цю дику лошицю удасться вкоськати. Дора не програла, виявивши рішучість, і всі поклали собі також виявити рішучість, як трапиться нагода.

— Нема гірше, як усього боятися.

— Атож, хай йому біс. Замість того, щоб виявити крихту поблажливості...

— Як сказати щиро, то я вважаю, що дівчина зовсім не винна.

— Що можна вимагати від того, хто вдома не мав доброго виховання.

— А тепер, коли вона нарешті попала в порядний дім...

— Так, тепер ми побачимо, яка з неї буде гарна господиня, згадаєте моє слово.

Дора нічого не додавала від себе, але видно було, що вона задоволена й щаслива. Вона була уважна до Меріт, не перебивала сусідок, щоб доточити якесь своє слово.

Йдучи додому, жінки побажали їм добра, а Дора й Меріт відмагалися жартами. Вони в усьому були однастайні!

Коли вони лишилися самі серед порожнечі, що раптом стала гнітючою, Дора сказала:

— Подумай, Меріт, чи не могла б ти...

Очі в дівчини потемніли зі смутку, й усмішка не хотіла їх освітити.

— Ні, — відповіла вона.

— Мій син Ола... — благально мовила Дора. Вона поставила високу ставку і тепер боялася, що програє. — Тобі в нас погано?

— Ні.

— Ти гадаєш, що десь-інде тобі було б краще?

Її, сердешну, мучило передчуття.

— Ні.

І раптом Меріт захотілося подякувати Дорі, щось пояснити, але вона не звикла до такої щирості, заплакала.

Дора й собі схлипнула: мовляв, вона так звикла до неї. Нє такої дружини бажала вона своєму синові, але тепер іншої за Меріт не хоче. Та й мале...

— Ти не дозволиш нам хоч...

Другого ранку, коли Дора поставила на тацю два кухлики кави та смачні тістечка, що лишилися після толоки, і прийшла з усім тим до Оли, виявилося, що Меріт у нього немає; син сказав, що він не знає, де вона ділася.

Дора вийшла на дорогу, побачила сліди й здогадалася, куди вони ведуть. Вона звеліла Олі запрягти коня в сани й поїхати по Меріт.

Потім поклала в скриньку дитяче вбраннячко, яке сама пошила, й одержу Меріт. Відрізала з кросен тканина, що було вже майже готове, згорнула й також поклала на дно скриньки. А щоб скринька була повна, додала ще кілька простирал і рушників.

Ола повернувся з закоцюблою Меріт: він знайшов її недалеко від дому.

Дора налила їй гарячої кави, а сама так тремтіла, що не могла й слова вимовити. Меріт випила каву. Вона погрубшала, обважніла — з дня на день можна було чекати пологів. Сидячи коло столу й дивлячись на зажурену Дору, вона почувала себе малою і безпорадною. Моторна сміхунка немов зовсім відмінилась.

Натомість Ола розсердився й почав лаятися:

— Куди це ти вирядилася, хотів би я знати?

— Додому на Острів.

— Так тобі було в нас зле, що ти не могла почекати ще який тиждень?

— Ні.

— Чи ми бодай натякнули тобі про шлюб?

Дора стала на захист Меріт:

— Атож, я вчора була завела про це мову.

Меріт стало ніяково, вона почувала себе безпорадною, як ніколи.

— Ви були добрі до мене, але справа не в тому, зовсім не в тому. Я відчуваю себе чужою серед вас.

— Того ти й побрела снігом, щоб люди думали, ніби ми тебе вигнали? Бідна, скривджена служниця! Гляньте на неї! — глузував Ола.

— Я думала, що хтось над'їде й підвезе мене.

— Всипати б тобі добряче за це, безсоромнице!

Дора вгамувала сина: мовляв, вони не мають права судити її. Одначе Меріт аж засягла від того несподіваного вибуху Оли.

Дора не просила дівчину залишитися, сказала тільки, що коли вона передумає, сама чи з божої волі, то колиська й сороочка на хрестини чекають на її дитя, і хата з садибою також, аби лиш... аби... І нехай вона зробить їй таку ласку, візьме цю скриню, там нічого такого немає, просто дрібниці, на пам'ять... Меріт знову мусила дякувати, і знову не обійшлося без сліз. Вона поважала Дору і ще зроду нікого так не боялася, як її.

Ола відвіз Меріт на Острів. Вона сміялася й щебетала цілу дорогу, але він не дав себе задобрити.

Висадив її, скинув скриню під ганком, повернув сани і навіть не зайшов до хати.

Скратари не тямалися з радощів. Та коли Меріт скинула пальто і Стіна побачила, що дочка вагітна, вона схопила її за коси, накинулась з вереском і лайкою:

— Оце тобі наш геній! Нічого собі догулялася! Пришелепалась додому з пюзом. І як тобі не соромно! Якби це була Тея або Грета, будь-котра з них, я не дивувалася б. Але щоб ти так зробила, негіднице! Ти ж мала бути генієм! Полатати б тобі боки, шельмо! Таку ганьбу на мою голову накликала! Але чекай, ось прийде Яні додому, він тобі всипле!

Так вона кричала кілька годин, а Меріт, що знову опинилася серед своїх, була щаслива. За її відсутності родина збільшилася ще на одну дитину, і тепер вона упадала коло неї. Скупала її й поклала на біле тонке простирало. Скринька стояла посеред хати, і зграя дітлахів розкидала по підлозі Дорині речі. Спорожнивши скриньку, вони позалазили в неї й почали гратися в ма-

шину. Ті, що не вміщалися, чіплялись за віко, і одна завіса одірвалася. Стіна, що досі навіть не глянула на скриньку, тепер весь гнів вилила на того, хто поламав віко.

— Вам аби тільки все ламати! Що ти зробив з віком? Єдина скриня в хаті, а ти мерщій відірвав від неї віко. На щось інше тебе нема, лобуряко! Але стривай, ось вернеться Яні, він тобі покаже!

Мимохідь Стіна помітила ткания, тонкі простирали й дитячі сорочечки. Вона почала все оглядати й обмацувати, ніби товар у мандрівного крамаря.

— Нічогеньке, можна сказати. Де ти все це взяла, ледащо?

— Дора дала, та, що я в неї служила останнім часом, — відповіла Меріт.

— Ти гарна, нічого не скажеш, хоч тепер і маєш на лиці бридкі плями. Невже не знайшлося такого, хто одружився б з тобою.

— Знаходилися, тільки що я нікого не захотіла.

— Ну й дурна! Думаєш, що ти нам потрібна? В нас і без тебе є кого годувати! Теперішня молодь не має й крихти сорому.

— А ви мали сором, любя матусю? — запитала Меріт.

Стіна налила дочці прохололої кави у вищерблений кухлик і ще довго сердито бурчала, як і годиться добрій матері в таких випадках. Меріт поралася в хаті. Принесла сіна й постелила в скрині двом дітям, тоді зшила простирало, теж напхала його сіном («Так і худобі не стане на зиму», — бурчала Стіна) і поклала в кутку. Там вона збиралася спати сама. Але двоє дітей, що спали на розсувній канапі, й собі попросилися до неї — на таких білих простиралах вони спали ще тоді, коли були зовсім маленькі.

Після обіду в Меріт почалися родові муки. Злякавшись, вона вчепилася за Стіну.

— А що, коли дитина лежить не так, як треба?

— Такої дурної балачки я ще ніколи не чула, — відповіла Стіна. — Ану, діти, киш до Нордмарків! Ми з Меріт питимем каву.

Вона зварила зеленкуватої кави, весело й лагідно гуторячи з Меріт, дивувалася, як швидко летить час, — кілька місяців тому вона сама народила дитину, а тепер ось матиме онука.

Так Меріт народила сина.

Стіна зав'язала дитину в фартух і зважила на іржавому безмені.

— Ану, сиди тихо, шибенику, поки я важу! Ніяк не можу побачити, скільки тут показує, бо ти весь час крутишся і гецаєш.

Потім сповила хлопчика в Дорині пелюшки й поклала коло Меріт на білому сіннику.

— Гарний хлопчик. Тепер, як я його вже побачила, то нікому не віддам. А тобі одне скажу: щоб це не стало в тебе звичкою. Бо вдруге й на поріг не пущу, чула? — сказала Стіна.

Вона пішла до комори намастити маслом шматок хліба поліжниці.

А коли повернулася, Меріт уже спала, обнявши дитину. Вона мала сина, та ще й такого гарного.

У Скратарів було тісно, і Стіна не раз умовляла Меріт повернутися до Дори. Та Меріт не хотіла й слухати. Натомість вона почала ходити на поденну роботу до господарів у Екстреску. Заробляла в день одну крону та харч і була задоволена. Там вона пекла хліб, мила корів, вичищала в стайні і виконувала іншу, не щоденну, важку роботу. Коли вона ткала чи поралася на кухні, то брала з собою і сина Енара, але здебільшого він залишався вдома, і Стіна годувала його сама, а Меріт, коли її груди набрякали молоком, годувала якусь чужу дитину в селі, котру саме відлучали від грудей.

Меріт не брала близько до серця співчуття сільських жінок.

Вони не бачили, як вона ходила вагітною, отож тепер могли трохи й пожаліти її. Бо хоч Енар був такий здоровий і гарний хлопчик, а Меріт така... ну, як Меріт, така, що, зрештою, не знаєш, за що її й жаліти.

На погорду вона звертала стільки ж уваги, як і на лестощі — зовсім не чула, що кажуть про неї люди.

— Мабуть, була страшенно самотня, коли до такого дійшлося!

— Хто її візьме в руки?

— Авжеж, хто буде її долею?

Свою долю Меріт зустріла на дорозі тієї ж таки весни.

Нордмарки і всі слабші хлопці з Екстрески другий рік уже будували дорогу через болото: ту роботу дав їм Комітет праці. Всі вони, хоч віддавна нарікали на безробіття й тепер мали б радіти, що нарешті влаштувалися, виявляли цілковиту невдячність. Їм платили по дві з половиною крони на день — байдуже, скільки вони працювали — багато чи мало. А вони працювали мало, страшенно мерзли й нудилися.

Господарі, а також ті, в кого не було садиби, але завдяки дужим рукам, працьовитості й сильній натурі не сиділи без діла навіть під час безробіття, виказували явну зневагу до тих робочих загонів.

— Можна зрозуміти, чому так зросли податки.

— Авжеж, бо досить глянути на тих горобітників, що тільки стоять та підпираються лопатами.

— Дві з половиною крони — не великий заробіток, але вони й того не варті.

— Робота ніби громадська, а вони не почувують перед громадою ніякої відповідальності.

Але як морозяного ранку чи рожевого надвечір'я з'являвся хтось, такий як Меріт,

робітники таки трохи жвавішали. Угледівши її на краю болота, вони випльовували жуйку, бралися до лопат і завзято копали, аж поки вона підходила ближче. Час тоді збігав швидше, а робота додавала їм поваги до самих себе.

Вони ставали впоперек дороги й чіплялися до неї з двозначними жартами, що їх устигали похапцем придумати.

Він звертав до неї бліде, зеленкувате обличчя з блискучими очима, яке звичайно буває в голодних, оспалих людей. Той, хто не знає, що вони просто голодують, часто добачає за тією прозорою шкірою якесь глибше духовне життя. Звався він Робертом і був другий за віком Нордмарків син. Носив широкі матроські штани, що сповзали низько на клуби і замітали холошами дорогу.

Інші хлопці не давали їй спокою, зачіпали її, як вона йшла, а Роберт стояв мовчки й дивився, не робив ані кроку до її тенет, наставлених на нього. Меріт ніяковіла від такої байдужості.

Вона ходила туди вранці і ввечері, дедалі частіше думаючи про Роберта. Намагалася згадати, який він був раніше. Вони разом ходили до школи, хоч Роберт був на чотири роки старший.

Йому часто перепало в школі, як і всім Нордмарковим дітям.

Тихий і слухняний на уроках, він потім, як скінчив школу, брав участь у різних вівітках, влаштовував учительці котячі серенади, посилав їй пакуночки з жабами, підкреслено не вітався з нею тощо. Ні, про Роберта вона знала мало, він був для неї все одно, що чужинець, і саме тому хотіла з ним познайомитися. А він зовсім не шукав її знайомства. Стояв, спершись на лопату, і йому було байдуже до роботи, до приятелів, до Меріт і до всього навколо. Дівчину брали задрощі, коли вона дивилася на нього, бо Роберт мав такий вигляд, ніби згадував щось незвичайне, іншу роботу, інших жінок, інші місця, де йому було про що розмовляти й чим цікавитися.

Так помалу Роберт став ніби нареченим Меріт, хоч, здавалося, не вельми був тому радий. Зате решта Нордмарків не тямилися від радості. Старий бігав по селу й хвалився:

— Я завжди відчував, що мій Роберт має на оці когось кращого.

А Скратарова Стіна, навпаки, лютувала:

— Нехай-но тільки він спробує! Нехай тільки торкнеться моєї Меріт, то я його вихолощу!

Село міркувало про цю справу трохи спокійніше:

— Усі кажуть, що вона бігає за ним. Він собі йде, засунувши руки в кишені, в розстебнутій сорочці, і йому лінки навіть голіву звести чи глянути кудись убік.

— А вигляд має такий, ніби одірвався з шибениці або трохи не втопився в сколотинах.

— І за такою лемішкою, прости господи, бігає дурна Меріт! А могла ж мати Дорин маєток у Стурліді.

— Ще не пізно. Нині на це не зважають, як котрась дівчина має дитину до заміжжя. Нині це вже цілком узвичаюється — як хрестини або конфірмація.

— Але дівчина має бути дуже гарна, щоб усе так гладенько для неї скінчилося.

— А Меріт що, не гарна? Така гарна, що якби поїхала кудись у світ, скажімо, на копальні, то, може, й інженера підчепила б.

— Скажи мені, з ким ти одружуєшся, і я знатиму, хто ти.

— Правду казала Стефанова Анна, що любов сліпа.

Але, зрештою, всі були майже задоволені, що любов така сліпа.

На весну Меріт попросила господарів заплатити їй за роботу дошками, і ті погодились. Вона стояла й казала: «Та досить уже, золотко», — а господар червонів по самі вуха і набирав удвічі більше дощок, аби здавалося, ніби він почервонів з натуги. Тепер буде чим оббити Нордмаркове горище. Меріт відірвала старого від порожньої балаканини й умовила його зробити це для неї, а коли він огинався, то намагалася розворушити його жартами й сміхом. Один господар, у якого вона мила підлогу, продав їй стару грубу, а інший кухонну плиту, майже нічого не взявши за це іржаве залізяччя. Роберт ошадив свою платню на картон, і Меріт із старим Нордмарком потім оббили ним стіни й стелю. Стефан подарував їм розсувну канапу.

Хтось дав тарілку, а хтось пару стільців, і несподівано Нордмаркове горище обернулося на справжнє житло.

Літо було тепле, а за тепла кожний куш може бути домівкою.

На початку вересня Меріт і Роберт побралися.

Усе було, як годиться: і біла сукня, і мереживна намітка, і швейотовий костюм, і кава, і танці в Нордмарковій хаті (якось Гільди не було вдома, і хлопці виміняли за теля в якогось мініяйла грамофон і чотири платівки).

Поїдемо разом, куди твоя воля,
І щастя зустрине тебе і мене,
Як братимеш те, чим зласкавиться доля,
Не будеш журитись, і сум твій мине.

Меріт танцювала з своїм Робертом так, що під ними аж підскакувала й мало не тріснула ляда від льоху. В очах її світилася радість перемоги і щастя.

В хаті було повно остров'ян і сільських гостей.

У будень людей розділяє простір, тому, напхані в хату, мов оселедці в бочку, вони були раді цій близькості, дарма що тут стояла страшна задуха.

Приходили й просто цікаві, викликали молодих надвір, вітали їх, сміялися. Гарно, як на весіллі багатьох людей.

Чоловіки понапивалися, галасували, і радощі поступово пригасали. Меріт пильнувала за Робертом, як тільки могла, та він усе-таки ухитрявся вислизати від неї й пригощатися недоїдками зі столу. Йому так рідко доводилося десь пригощатися, що він не міг пропустити цієї нагоди на власному весіллі.

Мало хто з жінок зважився б підійти до п'яних чоловіків, що юрмилися навколо Роберта. Проте Меріт була не з лякливих. Вона втиснулася між них, променисто біла, чарівна, і чоловіки стишили свої хрипкі голоси й розступилися. Роберт стояв до неї спиною. Меріт накинула йому на голову намітку і, захитівшись, сказала, щоб він угадав, хто це. Тоді взяла його за плечі, повернула до себе й повела в танок.

— Єста просив мене потанцювати з ним, але я сказала, що пообіцяла тобі. Чи ти, може, вважаєш, серденько, що брехати негарно? — щебетала вона.

— Якби моя стара отака... — заздрісно зітхнув один із чоловіків.

— Чекай, Меріт теж колись отямиться. І сердешний буде Роберт, як їй спаде з очей полуда.

— Та моя навіть нареченою не була така мила, — провадив перший. — Ну скажи, хіба чоловік не має права, щоб його жінка бодай на весіллі поводитися чемно, як уже береш її собі на шию, га?..

Ці мовчазні, терплячі чоловіки червоніли з сорому, коли потім, протверезившись, згадували, на що вони нарікали, як були п'яні.

Прийшли цікаві з сусідніх сіл, організовано, майже як військовий загін. Стали перед ганком і сказали, що хочуть бачити молодих; молоді вийшли, щоб ті їх ушанували. Меріт була горда й гарна, Роберт зніяковіло хихотів. Одначе їх ніхто не привітав. У темряві годі було розпізнати обличчя, але невдовзі з'ясувалося, що то самі хлопці і їхній прихід не віщує нічого доброго. Вони прийшли з трьох сіл, де Меріт служила, танцювала і... Прийшли всі, крім того першого наймита, і був їх чималий гурт. Меріт упізнала одного в обличчя — на нього був схожий її син, — але не могла згадати, як він зав'язав. Меріт стояла біда й не змогла здобути на якусь дотепне слово, щоб кинути його своїм залицальникам. Хтось свиснув, Меріт штовхнула Роберта до сіней і миттю засунула двері. Хлопці кинулися до дверей, верещали й лютували так, що й справді не минути б лиха, якби молода не похопилася вчасно і не втекла з Робертом до хати.

Тепер з-за причілок повиходили весільні гості й запитали роздратованих прибульців, чи, бува, їм не хочеться дістати доброї про-

чуханки. Ті, що погрожували кулаками, самі ледве трималися на ногах, такі були п'яні, і хлопці, — хоч і розлючені, але не задурманені алкоголем, — виявилися лицарями проти тих хирлявих, перестали бешкетувати біля дверей і саме вчасно, бо старі двері довше не витримали б.

Непрохані гості відступили, невдоволені, люті на самих себе за всю цю витівку. Їм не вдалося принизити Меріт так, як вони хотіли. Навпаки — це жалюгідне весілля, яке вони побачили краєчком ока, цей тютій, що за нього вона виходила, це приниження більше вразило їх, ніж її.

Якби їх виявилось тільки дві групи, то за давнім сільським звичаєм вони зчинили б тепер бійку, але їх було три, приблизно однаково сильних ватаги, отож цим способом вони не змогли зігнати свою злість.

На щастя, було так темно, що ніхто не бачив один в одного сліз.

Протягом наступних трьох років з Меріт нічого особливого не сталося. Вона й далі ходила в село на поденну роботу, та й Роберт часом заробляв який гріш. Улітку їм жилося досить добре, а взимку дощуляв холод і голод. Груба курила, дощані стіни продував зимовий вітер і завивав за картонним оббиттям, мов лютим звір, а дощова вода, яку забивало досередини, вимальовувала на стінах химерні візерунки.

Коли Меріт поверталася додому, Роберт найчастіше лежав на канапі й глибоко розмірковував про суть нудьги. Він зовсім заклика і страшенно хотів їсти, але ладен був терпіти все те, аби тільки йому дали спокійно лежати. Меріт убігала до кімнати рум'яна, розпашіла, огорнена цілою хмарою холодного повітря після їзди на лижах через болото. Вона кидалася до нього з обіймами й ніжними словами:

— Ну, як ти тут, моє худеньке поросятко, моя вилиняла пташко? Хочеш зовсім замерзнути? Стривай, зараз я тебе трохи розворушу, ходи потанцюй фокстрота зі своєю любою дружиною! Чи, може, я тобі не люблю? Та ні, не відмагайся, я ж бо знаю! Я цілий день думала про ту платівку, і ми вже так давно не танцювали. «Іду з Кларою Сахарою... харою...»

Меріт тягала Роберта по хаті, але він був такий закоцюблений, що ледве ноги пересував. Потім вона розпалювала в грубі, сміялася, лаялась і водночас готувала щось схоже на палът чи млинці.

Обличчя в Роберта було неуважне. Поки вони їли, він сидів і дивився кудись удалину, а вона весь час щебетала. Оповідала про селян, передражнювала тих скнар, облудників і дурнів. Здавалося, за день вона переживала стільки подій, що їх вистачило б на цілу книжку. Меріт запитувала про щось Роберта, сама собі відповідала й сміялася:

— Якій ти замислений, старий дятле!

Роберт ставав дедалі мовчазніший, мурмотів щось собі під ніс або лаявся.

Меріт тепер так рідко чула, щоб він балакав, що ладна була його послухати, але тільки-но він вимовляв кілька слів, її захоплювало щось інше:

— Ти бачив, які візерунки поробилися на стіні? Глянь, це ж кінь, а на ньому дівчина, а то хіба не чоловік сидить ззаду, га? Просто наче книжка з малюнками! Ото маємо гарні шпалери!

Меріт весь час хотіла забрати Енара до себе, але Стіна щоразу зчиняла крик:

— Я не віддам його від себе, хоч він і байстрюк, бо він якийсь не такий, як інші діти.

Зрештою, Меріт не мала часу сумувати за дитиною. За три роки вона народила трьох малих Нордмарків і була рада їм. Вона охоче посиділа б з ними вдома, але мусила ходити на заробітки — їй легше було знайти працю, як Робертові.

Діти росли в Гільді, годовані житньою кавою і розмоченим хлібом.

Після кожних пологів Меріт ставала ніби ще вродливіша. Може, вона була не така дотепна, але сміялася, як і перше. Коли Меріт стомлювалася — а на кінець третього року таке траплялось досить часто, — то сміялася, як Яні, знехотя і якось моторошно. І ставала неуважна, сновигала, ніби в порожнечі.

Одного весняного ранку Меріт прокинулася й відразу зрозуміла, що в неї скоротечні сухоти, бо з самого досвіту харкала кров'ю і очі в неї блищали, мов у сухотників. Роберт, Гільда і ті, хто приходив провідати її, теж у цьому вже не сумнівалися.

До того ж у неї сталося щось з очима — за одну ніч вона побачила все інакшим.

— Що то за відьми гасають по стінах? — хрипко питала вона.

— Нема тут ніяких відьом, — бурмотів Роберт.

Вона показувала на ліс, на коня й на принцесу верхи на ньому.

Роберт дурнувато, безпорадно всміхався.

— Ти нічого не бачиш? — кричала вона.

— Нічого там нема, звичайні плями від дощу.

— Чого я живу в цій дірявій stodолі? Хіба я не людина?

Роберт не знав, що відповісти на таке загадкове питання.

— А ти хто? — допитувалась Меріт.

Роберт був анемічний і червонів рідко, але тепер геть залився краскою.

— Ну що я можу відповісти... я це я...

— А що ти тут робиш коло мене? — допитувалась вона.

— Тю на тебе, — белькотів він. — Та ж я твій чоловік!

Меріт розлютилася на це його просте пояснення

— Ти смієш казати, що я вийшла за тебе заміж? За такого, що за ціле життя ні разу не одержав порядної платні? За такого тупого, що не вміє навіть двох слів зв'язати? Ти, мабуть, і читати не вмієш! Як я, геній, могла вийти за тебе заміж?

Вона з кашлем і стогоном опустила на вбогу постіль. Роберт вискочив до кухні. Він завжди трохи побоювався Меріт, а тепер страх зовсім опанував його. Діти плакали, двоє старших рушили до матері, але вона, побачивши їх, зняла крик:

— Що це за бридкі чортенята? Заберіть їх геть, я їх бачити не можу!

Прийшла Гільда і з плачем забрала дітей.

— Горе нам! Тепер у Меріт спала полуда з очей, — стогнала вона.

Меріт була дуже хвора. На неї неначе щось найшло. Вона й слухати не хотіла про лікаря, а як хто підступав ближче, пробувала вдряпнути його. Часом вона плакала.

— Якби я знала, чому все так змінилось, — скаржилася вона Гільді. — Стало таке сіре й бридке. Хочеться по-собачому завити, як поведеш навкруги оком. Гляньте на ту іржаву скриню — хіба то груба!

— Вона завжди була така, — шепотіла Гільда.

— А ліжко! А ганчір'я на вас!

— Таке саме, як і колись, іншого я не пам'ятаю.

— То досі я майже все не таким бачила, як воно є? — допитувалась Меріт. — І ви ціле життя прожили в цьому пеклі?

— Та не таке вже воно й пекло, — спробувала заперечити Гільда.

— І ті відьми на стінах, бруд, сморід і голод є в кожного на Острові?

— Залежно, як на це дивитися, — боронилася Гільда.

Меріт глянула на свекруху з глибокою зневагою.

— І ви з цим змирилися. Весь Острів з цим змирився. Мерзнете, голодуєте, живете в смороді й бруді, вічно страждаєте, вічно вам болять зуби. І ніхто не збунтується. Адже вам, Гільдо, живеться гірше, як паршивому собаці. І вам не соромно?

Меріт зайшла кашлем і плюнула на газету, постелену коло ліжка.

— Чого ви оселились на Острові, Гільдо?

— Такі, як Нордмарки і я, не дуже мають із чого вибирати.

— Господи, як тяжко бути вбогому!

Меріт дрімала, поринала в тривожний, короткий сон, тоді прокидалася з блискучими очима і скривленим од люті ротом.

Остров'яни просили, благали її, щоб вона дозволила покликати лікаря, бо без її волі по нього не зважувалися їхати. Зрештою в думці визнавали, що вона має рацію. Ніхто не може зупинити скоротечних сухот, вони досить надивилися тут на них. А все ж було б спокійніше покласти Меріт у лікарню, повернутися додому й бідкатися про

її долю. Її несподівана впертість робила їх безпорадними.

Жінки вигадували різні ласощі і приносили їй, але Меріт ніщо не смакувало.

Роберт тримався віддалік, та іноді, коли хвору треба було підвести, також допомагав. Крім того, він сидів коло неї вночі, але часто Меріт так його мучила, що він тікав.

— Роберт, будь такий ласкавий, допоможі мені, — невинно починала Меріт.

— Що тобі допомогти? — питає чоловік.

— Порахуй, скільки буде шістдесят дев'ять плюс сто сімнадцять.

Він починав тремтіти, як колись у школі, а Меріт сміялася в темряві. Або якимось чужим голосом поважно питала:

— Ти мене кохаєш?

Роберт був голодний, і йому набридали такі розмови.

— Чого ти одружився зі мною, якщо не кохав мене? — вела далі Меріт.

— Це ти хотіла вийти за мене...

— Аякже! Я мала стільки хлопців, що не стало б навіть пальців порахувати їх. І то гарних хлопців. Невже ти був мені такий потрібний, що я аж бігала за тобою? Ну скажи, хіба це не дурниця?

— Дурниця, — погоджувався Роберт.

Він ніколи не міг цього збагнути, одначе помалу звик до свого одруження. І раптом його притягали до відповідальності, як спокусника чи, радше, за те, що він не був спокусником. Його безпорадність була слабким захистом проти її слів.

Роберт був нещасна людина, вся його вина полягала хіба тільки в тому, що він жив на світі, а Меріт не жаліла його, показувала, який він нікчемний.

Врешті, в найбільшому розпачі, щоб завдати їй удару, він хвалився своїм здоров'ям.

— Байдуже, що ти кажеш, бо ти вже одинаково, що мертва.

Меріт замовкала. А за хвилину вони починали плакати, обоє разом.

Вони тулилися одне до одного, незграбно гладили одне одному руки, і це мовчазне замирення заміняло їм кохання.

Потім, коли нещастя знову налягало на них усім своїм тягарем, вони ні разу не згадували про ці хвилини, але й не забували Робертових слів, спільного плачу.

Меріт лежала в лихоманці, кашляла і важко дихала.

Істи їй не хотілося, а води досхочу не давали, бо всі вважали, що багато пити при гарячці недобре.

Вона так схудла, що крізь шкіру світилися кістки. Зуби, що почали псуватися останнього року, тепер з кожним днем дедалі чорніли.

І тільки очі блищали, великі й такі променисті, як не були ще ніколи.

Хоч їй важко було дихати, вона весь час говорила, навіть як не було до кого.

— Ця жаклива стеля... «Ти ніколи ні про що не мрієш?» — казала Лідгрен. Не така вона й дурна, та Вера, як добре подумати. Так, тепер мені здався б той розум, що його я колись мала. Всі казали, що Меріт геній, це правда... правда... всі. Я така втомлена, мені так важко дихати, що навіть думати ні про що не хочеться... Звичайно, треба піти звідси, але куди? Чого бажати? Чи є така людина, що сказала б мені, чого варто бажати...

Як оглянусь назад, то здається, що я прожила всього один день, тільки ледь скуштувала життя... Атож, я не думала тут лишитися... Певне, що я маю піти звідси.

Але не до санаторію... Там тільки вбивають людей.

Роберт запевняє, ніби ми одружені! Та я ж тільки пожартувала. Щоб когось подражнити... навіть не знаю, кого... Я завжди хотіла когось дражнити, робити не те, чого люди від мене сподівалися... Але тепер уже пора взятися за розум, жити посправжньому. Тепер, коли я побачила, як тут на Острові живеться. Якраз тепер.

Я не скажуся, в мене була весела молодість, але...

Аби тільки я не була така стомлена, така зболена всім тілом — і в боці, і в ногах, скрізь мені болить.

Гільдо... Гільдо... Скажіть, що буде зі мною потім. Ви, мабуть, чули, як живуть люди по містах, Гільдо? Всі вродливі і багаті, чи як? Гільдо! Та де, ви нічого не знаєте... Невже немає нікого, хто б допоміг мені, навчив мене, я ж бо така стомлена...

Коли я була здорова, то працювала і всім допомагала, — а як тепер сама потребую допомоги, то нема нікого.

Всі люди — як порожні відра.

Чи ви завжди були такі? Напевне були. Але якось обдурили мене, зачарували так, що я нічого не помічала. Ідіть собі, Гільдо! І позатикайте чимось пельки тим чортеняттам унизу, а то вуха мені лопають. Води, Гільдо!

— Тільки трішки, доню, обережно, ти ж бо знаєш, що недобре багато пити в гарячці.

Ніхто не міг потішити Меріт. Часом хтось пробував оповідати про Прекрасну Меріт на Тому Світі, але вона сердилася й кричала:

— Ти брешеш, цього ніколи не буде!

Вона ставила такі високі вимоги до свого майбутнього, а остров'яни знали тільки те, що вона скоро помре.

Та останнього тижня з'явився Стремберг. Він просто вжахнувся, заставши Меріт такою хворою, але вона зверталась до нього, як до свого героя і рятівника, тож йому довелося побути з нею.

До того ж за свої довгі мандри він ніколи не чув, щоб вода шкодила в гарячці, і давав Меріт пити, скільки вона хотіла.

— Які ж ви гарні, — сказав він і намалював у повітрі пальцем її постать.

— А правда? Я такі гарна, Стремберг? Як добре, що сюди завітав розумний чоловік. Позич мені люстерко, Стремберг.

У Меріт лежало люстерко на стільці коло ліжка. Вона час від часу зазірала в нього й робила грайливі міни — вона, що здоровою ніколи не дбала про свою вроду.

— А яка саме я гарна? — хитро спитала Меріт.

— Найкраща в світі! Я намалював вас, повірте мені, й показував портрет принцям та іншим видатним людям. І всі одноставно казали: «Тільки вона, більше ніхто!»

— А що це означає? — пирхнула Меріт.

— Як що? «Тільки вона, більше ніхто не може стати моєю дружиною». Мабуть, те, що я написав на портреті, також справило гарне враження. Але я тільки додав напис, а вас намалював такою, як ви є в житті. Без жодних хитрощів.

— То вони тепер тільки й чекають на мене?

— Хто? Ага, аякже, певне, що чекають, треба тільки гарно вдягтися, поїхати й вибрати собі котрогось. Там усе приготоване для вас — зала, ліжко з балдахіном, запнуте оксамитом, з шовковими простиралами. Я сам бачив, як принц усе добирав, навіть сказав мені: «Погляньте, Стремберг, — він називав мене на «ви», їй-богу, і був дуже чемний, — як ви гадаєте, підійде це її величності, як вона приїде?» «Її величності» принц сказав жартома, бо він страх який дотепний, щоб ви знали. «Ну що ж, — відповів я йому, — вона, звичайно, дуже розпещена, що є, те є. — Я їй собі пожартував, але він не зрозумів того. — Але, з іншого боку, я гадаю, що Лісовій троянді якраз пасуватимуть ці шовки. Хоч, будиши вами, я б вибрав блакитну подушку, таку, як небо. Мені здається, що такий колір дуже пасував би до її каштанових кіс і карих очей». Отак я йому сказав. А як почав оповідати, які ви, то він геть ошалів, мені доводилося знову й знову починати все спочатку, й описувати вашу постать, а він дивився на мій малюнок і зітхав, тільки зітхав, хоч і принц.

Цілий день вони втішалися в принцових покоях. Але другого дня Меріт була ще стомленіша, ще пригніченіша.

— Годі тобі! Не кажи дурниць. Думаєш, мені одинадцять років!

— Ваша правда, панно Меріт. Я б вам таки не радив одружуватися з ним. Я лише оповідаю те, що є, я не винен, що він так шалено закохався у вас, не треба сварити бідолошного Стремберга за...

Сліпуче весняне сонце осяяло їх, крихких, мов порцелянові ляльки, і з такими самими, як у ляльок, недовірливими очима. Стремберг сидів у своєму пальті, він завжди мерз, а комірчина Меріт була затхла й

волога, мов льох. Він схилив голову набік і був такий самий покірний, як за тих часів, коли вона сміялася з нього за «флертування».

— Але є ще герцог і граф, вони обидва...

— Не розповідай казок, Стремберг, я ж тебе просила, — понуро мовила Меріт.

— Люба моя панно, дозвольте лишень подумати... Я ще зустрічав одного багатого купця, що має бенкетну залу, всю в люстрах і з блискучою підлогою, — він дуже любить бенкети й танці. Отож він питався, чи ви цим цікавитесь. І я сказав, що, мабуть, цікавитесь.

Очі в Стремберга очікувально блищали, і Меріт злагідніла.

— Особливо він подбав про ваші строї. Звелів нашити багато суконь, вони висять на довгій жердці, міняються й шелестять, навіть як хто проходить поблизу. Він показував мені ваші сукні — зелену, зі срібною облямівкою, синю, поцятковану золотом, ніжну, як нічне небо, і водночас страшну. Еге ж, трохи страшну, себто людина аж тремтить, як дивиться на неї, хоч і знає, що боятися нема чого. Така собі страшна не насправді, розумієте? «Коли Меріт сповинуть чари мрій, то їй тоді напевне захочеться вбратися в цю сукню», — сказав той багач.

— Я не належу до мрійниць, — мовила Меріт.

— Тут ні, і слава богу! Бо на Острові вам нема про що мріяти. Але стривайте, хай-но ви підете в світ! Ви станете зовсім інакше! Там багато що навіватиме вам мрійливий настрій.

— Кажеш, Стремберг, що я стану інакше?

— Неодмінно!

— Того, мабуть, я й знала, що мушу піти звідси...

Що гірше ставало Меріт, то вибагливіша робилась вона до свого майбутнього. Нарешті Стремберг вичерпав усю свою уяву й не міг більше нічого придумати. І тоді він узяв кілька старих тижневиків і заходився читати з них оповідання про чесних і працюючих секретарок, що завжди звалися Меріт і завжди, попри всі підступи лихих суперниць, здобували серце свого шефа.

Меріт дрімала, але відразу прокидалася, коли він замовкав, і просила читати далі. Панночка вже геть охрип.

— «...і він украв її обличчя палкими поцілунками...»

У двері зазірнув Роберт і глузливо посміхнувся, засоромлений тими словами.

— Тобі теж варто послухати, — насилу мовила Меріт. — Послухай, що мені належалося за те, що я вийшла за тебе заміж і годувала тебе.

Роберт зник за дверима.

— «Палкими поцілунками...» Читай, що було далі! — нетерпеливилася Меріт.

Але Панночка не міг читати далі.

— Що з тобою? — просичала Меріт.

— Мені стає страшно, як ви отак дивитесь на Роберта.

— Ет, дурниці. Він слова доброго не вартий. Чого б я мала бути до нього ласкава?

— Але та Меріт, яку я бачив і намалював, була добра. А тепер, як ви так грізно дивитесь, мене сковує страх і...

Він змовк, а Меріт на хвилю задумалася.

— То ти вважаєш, що я мушу пристосовуватися до твого портрета?

З радощів він схопився з стільця.

— О, це було б страх як мило й чемно, аби ви захотіли... А то мені довелося б переробляти портрет, і він не був би такий гарний.

Вона глянула на нього добродушно й глузливо.

— А зуби? Що ти зробиш з моїми зубами?

— Вони білі як крейда... — невпевнено сказав він.

— Не бреши, Стремберг. Ти ж добре бачиш, якого вони кольору.

Він на мить засмутився, тоді раптом знов заяснив радістю:

— На другому портреті я намалюю вас зі стуленими вустами! То буде гарний портрет, у найкращому стилі, я вам гарантую!

Коли Меріт уперше почала задихатися, Стремберг утік. Він біг кілька кілометрів, але потім знову повернувся на Острів.

— На мене якраз найшло натхнення, захотілось поглянути на клуню, яку я помітив на луці, мені вже давно кортить її намалювати. Та стара клуня має жовті двері, а по них темні смуги. Двері блищать, як найкращий шовк, хоч то просто старе дерево. А надто на весняному сонці. Корисна прогулянка. Вона мене дуже підбадьорила.

Стремберг жив у Стефана й був радий, що старий нічогісінько не розуміє.

— Я артист і найперше мушу дбати про своє мистецтво. Не можу я стати нянькою, хоч би як кому треба. Ви ж не думаєте, що я злякався або що. — Панночка ходив з кутка в куток, і з очей у нього ненастанно текли сльози.

— Моя Анна ще поралася коло овець і все робила того дня, як померла, — розповідав Стефан. — Ото була жінка! А глянь на ту квашу, на Меріт! Вона не квалиться. Лежить собі день за днем і відриває людей від роботи! Могла б уже забиратися на той світ і не заважати нікому. Їй, бач, не хочеться вмирати. А моя Анна, та...

У Стефановій хаті було брудно, занедбано, але він не дозволяв ані Фріді, ані Клодет прибрати.

Панночка мав із собою етюдник та кілька

кольорових олівців. Він аркуш за аркушем замальовував портретами Меріт, а внизу чітким письмом виводив: «Лісова троянда».

Часом він ходив до Нордмарків, зупинявся під вікном Меріт і сумно зітхав. Декотрі малюнки він посилав хворій, але зайти сам не наважувався.

Меріт не питалася про нього, її уже не треба було потішати.

З останнім бажанням, що стосувалося життя, вона звернулася до Стіни:

— Віддайте його Дорі й Олі...

Стіна, тремтячи, підступила ближче й запитала:

— Що ти сказала, Меріт? Що ти хочеш, доню?

Меріт уже не змогла нічого сказати, хоч як силкувалася. Вона благала очима, однак Стіна вела своє:

— Ти мене розумієш? Я не чула, що ти сказала!

Погляд Меріт пік її; вона відійшла від постелі, покрутилася по хаті, тоді стала біля вікна й невтішно заридала.

— Коли я не чула, то й...

Меріт також хотіла плакати, але не могла; вона впадала в непритомність, що вибрала її від усяких бажань.

— Цікаво... як воно... зветься?..

Світанок, день, присмерк — усі ці зрозумілі явища здавалися їй дивними, як малій дитині.

І до самого скону вона повторювала одне й те саме слово:

— Цікаво...

Так погасла Меріт, цюкована й обожнювана, щоб зійти в землю, що рідко родить такі прекрасні квіти, як вона.

Люди юрмилися перед Нордмарковою хатою, по кілька заходили, підіймалися на горище.

— Коли дивишся на її коси, то аж не віриш, що вона вже мертва.

Роберт почував себе ніяково і дурнуватو посміхався, як тоді, на весіллі: навколо Меріт завжди зчиняється багато галасу.

Стіна плакала й голосила:

— Вона ж тільки починала жити! Недавно ще була дитиною, а тепер вже її й не стало! Ой лишенько гірке, яка та смерть люта! Нема гіршої несправедливості на світі за скоротечні сухоти!

Стремберг у капелюсі, насуненому на чоло, з червоними плямами на щоках, раптом набрався відваги і приступив до Роберта:

— Щиро казати вона швидше моя кохана. Ти її ніколи не розумів!

Роберт опустил голову під тягарем того справедливого присуду і не озвався жодним словом.

І перед такою покорою Стремберг відступив: він був не з тих, хто вміє когось скривдити.

Він пішов геть із подертою картонною скринькою під пахвою і більше ніколи не з'являвся на Острові.

Того самого дня, як померла Меріт, на Острів приїхав лікар і сестра з туберкульозного диспансера. Вони обоє хотіли допомогти людям вижити, хоч то були навіть злиденні орендарі, проте остров'яни вбачали в них суворих представників влади, від яких годі сподіватися чогось доброго.

— Чому ви вчасно не звернулися до нас? — дорікнув лікар.

Люди вислухали той докір мовчки і сприйняли його майже як глум. Яні бурчав за спиною в лікаря:

— Хіба треба було телефонувати до вас і просити харчів щоразу, коли ми голодували. Ото було б саме вчасно. Бо ж ми благали позички. Та вони навіть не відповідають убогим орендарям. Аж як хтось помере, тоді можуть самі приїхати і дивляться на нас, як на вбивць... Хай би вас усіх чорт забрав!

Лікар оглянув усіх і переконався, що чотирьом Нордмарковим синам треба лікуватися в санаторії. Побачивши самого Нордмарка, він засміявся й запитав про Гадара:

— А де той малий шибеник, що йому щетина із носа лізла? Мабуть, уже великий виріс?

Нордмарк розповів, що Гадар утопився в болоті. Гільда почала плакати не дуже розпачливо — у її житті було надто багато горя, і вона вже виплакала всі свої сльози:

— Бідний Гадар, він так хотів побачити світу! Аби він був не пішов на те болото, то тепер напевне поїхав би до санаторію.

Егрон, тихий, блідий підліток, глузливо шморгнув носом, почувши згадку про кінський волос і про Гадарову поїздку. Йому бракувало такої багатої уяви, як у брата, зате він мав ту перевагу, що лишився живий.

Через якийсь час до Острова докотилася звістка, що Стремберг мандрує по Лапландії і його там пригощають кавою та хлібом з сиропом за іншу історію, вже не про крісло-гойдалку і довгу, як коса бритву.

— Я мав колись кохану, найпрекраснішу в світі дівчину, другої такої нема і не буде. Ми хотіли побратися, але смерть розлучила нас у розквіті літ. Вона вмерла в мене на руках. І тепер я блукаю самотою. Але не нарікаю на долю. Бо кохання — велике щастя.

Коли слухачі не сміялися, він давав їм малюнок своєї коханої Меріт — «її очей несила забути», — а як вони виявляли хоч трохи пошани, показував їм пасмо волосся.

— Вона дала мені його на пам'ять про те, що ми помирилися. Атож, ми колись були трохи посварились, як то трапляється з нареченими.

Стрембергові малюнки з кожним роком ставали дедалі невиразніші, але його самого люди трохи поважали. Звичайно, він був базіка і химерний чоловік, але їм більше подобалась його брехня про вірність мертвій, ніж залицання до живих.

Його вже рідко хто прозивав Панночкою, але поступово він діставав інше прізвисько: «Лісова троянда», завдяки його останній історії.

Кінчалися тридцять роки, і Яні та Францові велося дедалі краще. Кожної зими вони їздили далі на північ рубати ліс, а восени й весною мали якусь роботу поблизу. Платили там не бозна-скільки, але все-таки робота завжди була, і чоловіки п'яніли з радості. Яні спромігся на коня, а Франц побудував нову клуню.

Однієї зими Нордмарки також найнялися звозити ліс, проте за кілька тижнів повернулися додому. Потім Нордмарк ходив і не давав сусідам спокою:

— Дивно, що в лісі раптом зробився такий рух. Як ви гадаєте, нащо їм стільки дерев?

— А чорт їх знає. Чи нам не однаково? — відповідали лісові герої.

— З газет можна здогадатись, що в світі пахне війною. Вони озброюються, а для цього скільки всього потрібно. Особливо вугілля — робити військові машини.

— А нам що до того?

— Нічого, звісно. Але мені здається, що якось неприємно багатіти на тому, що от-от має початися стрілянина. Самі знаєте, що війна найдужче дається взнаки бідним, жінкам і дітям.

— Щось по вас не видно, щоб ви цим дуже переймалися. Вилежуєтесь цілими днями й рахуєте, скільки заробили нечистих грошей ті, хто дбає про своїх жінок і дітей, — сміявся Елуф.

— Я не сказав, що нечистих. Але сам визнай: коли в лісі тепер можна заробити тільки тому, що скоро почнеться війна...

— Ніби ви своїм вилежуванням маєте більше змоги її спинити, ніж той, хто працює в лісі.

— А хтозна, хтозна... Вчора я собі думав...

— Ледачому краще помовчати.

— А то чому? Все-таки...

Але працьовиті сусіди нетерпляче перебивали його, заводячи мову про коней, кубометри, лісові хижі.

— Нема вже волі в цьому краю. Не дають тобі сказати правду. Скоро вже й думати спокійно не можна буде, — нарікав Нордмарк.

На Острові з'явилися велосипеди, молодь почала їздити у свята на танці.

І не тільки це свідчило, що світ нібито почав помічати Острів. В окрузі з'явилися п'ятидесятники і, навернувши на свою віру

більші села, з запалом узялися до поодиноких хуторів.

На Острові жили майже самі безбожники. Усі давно прогайнували свій невеликий запас конфірмаційної науки, і коли й можна було сподіватися там якоїсь віри, то тільки від Анни, а як її не стало, то зникли й останні залишки християнства. До найближчої церкви було три милі. Йти на недільну молитву в Екстреск їм також здавалося надто далеко. Перші роки ніхто не мав святкового одягу, а в буденному йти до божого дому не випадало, це вже вони знали.

Тому часто святкові дні на Острові видавалися найнуднішими. Нордмаркам дозволя сусідів так заважало байдикувати, що часто вони цілу неділю рубали дрова, аби якось дотягти її до вечора. У Скратарів стояв такий гармидер, аж стіни тріщали; до обіду вони ще здебільшого колотилися жартома, а потім уже билися насправді. У Франца панувала вбивча тиша. Господар довго спав, а як прокидався, то не знаходив собі місця з нудьги.

Ще малою Клодет іноді в неділю ходила з Анною до Петрусів. На селі неділя була радісним, урочистим днем. На підлозі лежав святковий килимок у веселу смужку, всі одягали, що хто мав краще. Люди сходилися до гурту, читали й співали разом — негарно, навіть незрозуміло, але настрої був такий, що Клодет хотілося плакати зі щастя.

То було село з успадкованим від дідів полем, де родила картопля, і з успадкованим звичаєм святкувати неділю.

А Острів усього цього не мав.

Одначе п'ятидесятники сприйняли його таким, як він був: не вимагали якихось знань про божу ласку та інших конфірмаційних премудрощів — визнали, що заглиблюватись у все те немає потреби, і на цьому й стали. Зрештою, душі тутешніх людей виявилися приступніші, ніж у будь-якій іншій місцевості, — остров'яни ще сумували й плакали за Меріт.

П'ятидесятники мали гітари і ними навертати Стіну на свою віру: від музики її велике тіло аж здригалося з блаженного плачу. Вона молилася тільки про одне: щоб Меріт попала на небо й могла там слухати гітару.

Фріда вчепилася за нову віру: мати змогу щодня відчувати свою нікчемність, щодня спізнавати божу ласку, щодня молитися до Ісуса, що, певне, має якусь користь з її ревної покори, — всі ці прагнення в неї з'єдналися в одне.

Гільда також не лишилася байдужа до нової віри. Та оскільки Нордмарк не запалився нею, а Гільда визнавала насамперед його і була єдиною, з ким він міг грати в гудзики, відколи хлопці поїхали, то вона не виявляла своєї побожності, принаймні відверто. Проте крадькома не раз вела з божом коротенькі розмови.

Для молодих остров'ян також нова релігія була спокуслива, але, як уже згадувано, вони їздили на танці й почали підозрівати, що земля — не тільки долина сліз. У кожному разі, молодь зволікала, хотіла трохи роздивитися, що до чого.

Франц поставився до п'ятидесятників вороже. Фріді він також заявив, що якби вона трималася церкви, або записалась до якогось гуртка чи вибрала якусь іншу, відповіднішу для поважної господині віру, він би нічого їй не сказав, але вчення п'ятидесятників, здавалося йому, пасувало тільки волоцюгам, а самі вони були не варті доброго слова.

Фріда спалахнула рум'янцем і відповіла: — Я молитимусь Ісусові, щоб він зняв тобі полуду з очей.

Говорила Фріда голосно, виразно, він дарма чмихав носом і кліпав очима, — вона не звертала на це ніякої уваги.

Однієї неділі Фріда пішла до озера хреститися. Люди з навколишніх сіл посходились дивитися на те видовисько. Франц складав на подвір'ї в стоси дрова і думав про цей новий удар долі. Саме тепер, коли життя почало сяк-так налагоджуватись, вона виставила його на глум і все зіпсувала. Хіба він кілька років тому не пробував упадати коло неї, не запобігав її ласки, не клеїв із себе дурня! І як вона сприйняла це, невдячна? Стояла й дивилася, мов теля у дверях стайні, що не зважається вийти на сонце, хоч як ти його мани. А цим проповідникам досить було завити своє «алілуйя», як вона відразу кинулась до них.

Спершу Стіна і Фріда часто зустрічалися і йшли до лісу разом помолитися. Ті зустрічі також не дуже тишили Франца; Фріда повинна була б на це зважити.

Восени Скратари придбали собі радіо. І тоді Стіна поступово відійшла від своєї нової віри. В тій скриньці було повно найдивовижнішої музики — досить тільки ввімкнути, і саме небо летить до хати.

Але Фріда не здавалася навіть тоді, як п'ятидесятники перестали навідуватись на Острів. Панцир віри зробив її невразливою до різних прикростей буденного життя. Доячи корів, вона безбоязно розмовляла з Ісусом Христом, і корови сумирнішали, перейнявшись її спокоєм. У хаті Фріда вже не стежила з таким острахом за настроєм чоловіка і дітей. По-своєму вона була навіть щаслива, бо її захищав невидимий наречений.

Клодет було п'ятнадцять років; вона стала дорослою дівчиною і щомісяця по тижневі плакала через це. Зрештою, вона плакала з багатьох причин. Праця вдома була важка, а дівчина все робила дуже повільно. Доїти корів, гребти сіно, мити посуд, носити відра — вона ніколи всього не встигала; та ще й чуючи, як на сусідньому подвір'ї

радість аж переливається через вінця під час роботи.

Клодет не могла втишити в собі голоду до книжок. Кілька разів вона замовляла їх у пересувній бібліотеці, але часто й півкнижки не прочитувала, як минав термін користування. Через свою забарність у роботі вона рідко коли до вечора мала вільний час, а тоді очі довго не витримували при газовій лампі. А влітку день був такий важкий, що ввечері вона вже не мала сили читати, хоч видно було їй і без світла.

— Тату, чому в нас нема електрики?

— Спи ввечері, то вдень зможеш щось робити.

— Провести дріт дорого б не коштувало.

— Як маєш гроші, то проводи.

— У селі всі мають електрику.

— Вони господарі. Це велика різниця.

— Держава повинна дати нам світло, а то ми тут, на Острові, станемо дикунами.

— Спрягайся з Нордмарками! Вони знають, як у держави все витягати. А мені стане й газової лампи, поки я не викуплю землю.

— А я! Щодня тільки й чуєш, що про Острів! Мені вже аж млосно стає! В книжках є те, що мене цікавить, та воно замкнене для мене!

Часом вона заводила мову про книжки з однолітками на Острові. Але ті жахалися або глузували з неї.

— Я коли гляну на книжку, то згадую про ляпаси.

— Он як, ти також хочеш бути вчена! І збиткуватися з бідних людей. Виходить, ти всередині ще гірша, ніж зверху.

Наука Вери Лідгрена лишила на них такі сліди, що вони не мали бажання говорити про книжки.

Звичайно ж, вони вважали, що Клодет і досі лишилася дитиною: незграбна, як була раніше, не вміє танцювати, і хлопці ще не скоро нею зацікавляться, якщо взагалі колись зацікавляться.

«А ви гадаєте, що я хотіла б гуляти з тими дурнями? Вони якраз пасують вам».

Але, бачивши, як Віран чи Сабіна гуляли з котримсь хлопцем, Клодет так хотіла сама опинитися на їхньому місці, спати ввечері з хлопцем. Розумом вона знала, що хлопці жадливі. Проте її тіло цьому не вірило, казало, що вони чудові. Клодет знову була в незгоді з собою.

Її й далі захоплювала велична картина призахідного сонця, до неї промовляли зірки й трава. Але та мова була така важка, що вона не могла її нікому виповісти...

Одного серпневого вечора вона блукала з своїм болем коло Емминої криниці. Якби вона здужала відсунути каміння! Якби могла повитягати з ляди цвяхи! Чи, може, їх геть поїла іржа, і вони не стануть на заваді? Хоч би в криниці було глибоко!

Моє добре справжнє життя, я прагну до тебе. Життя, в якому я знайшла б те, про що мрію. Так важко бути в незгоді з собою, не такою, як усі, дивачкою.

Звідки ти знаєш, що десь-інде будеш у згоді з собою?

Мій голос птахом кричить, що знає.

Як не даси птахові повітря, він задуситься.

Тоді я краще вмру сама! Стрибну в криницю. Стрибну.

Прийшла Віран і запитала, чи Клодет не поїхала б з нею в кіно до Ірбека; її якраз покинув хлопець, і вона була роздратована.

У саму середину розпачу влучила спокуса, нища, але нездоланна.

Клодет виправдувалась перед собою: якби її запросили на годину раніше або на годину пізніше...

Дорогою, поки вони їхали на велосипедах, Віран оповідала про свої плани помсти і питала в Клодет поради. Покинута на суботній вечір, вона могла потішити себе хоч тим, що її сусідка й гадки не має про любовні перемоги й поразки.

Клодет, ніби стоячи вже на цямрині криниці, звисока відповіла:

— Мене таке не цікавить.

Віран недовірко зиркнула на неї.

Фільм був французький — про жінку на ім'я Клодет. Це підлестило дівчині з Острова. Франція — чудовий край, там було все, що звалось світом, Клодет знала це напевне з уроків географії. І там, виявляється, вродлива жінка могла зватися Клодет.

«Сердешна, люба Клодет; ти така самітна й нещасна. Кохана моя Клодет», — стояло на титрах.

Раз по раз з екрана звучало те ім'я — досі дівчата не чули, щоб хто його так вимовляв. Клодет! Як гарно, не те, що незграбне «Клаудета» чи огидне «Кладка».

Очі Клодет з Острова зволожилися, фільм заслало туманом. Вона вслухалася в ім'я. Знак. Доказ.

Кінець Клаудеті.

Я — Клодет!

У неділю, обідаючи, Клодет заявила, як доросла:

— Час уже вам, хлопці, братися до роботи в стайні й заопікуватись дідом.

— Чому це?

— Бо я поїду вчитися того, що мені більше до душі.

Франц не знав, як йому виказати своє невдоволення: в цій хаті вже не справляють враження ні слова, ні міни. Жінка дала себе охрестити, дочка поводить себе зухвало. Хай би його були хлопцем коні затоптали, щоб він не дочекався такої зневаги!

— Треба буде поміркувати над цим, — мовила Фріда. — Тим паче, що хлопці ще замалі і не скоро зможуть їздити в ліс.

Говорила вона скромно, але, видно, зовсім не вважала, що не має права висловлювати свого погляду.

— А що ти робитимеш, коли навіть корову насилу здужаєш видіти?

— Є таке, що я зумію робити. Читати, шити...

— З такими очима? — глузливо мовив Туре.

— У місті є електрика й окуляри.

— У місті? Ти хочеш до міста? Господи, та люди там полопають зі сміху, як побачать таку товсту Кладку! — не вгавали хлопці.

— Будьте такі ласкаві, запам'ятайте собі, що я звуся Клодет.

Хлопці зареготали.

Фріда й Франц вражено презирнулися.

Дівчина щодня заводила мову про переїзд до міста.

Вона вже уявляла собі, як шие вбрання з найкращого краму, а ночами читає по-французькому книжки з філософії і нітрохи не стомлюється. В місті немає нежиті, тож зір у неї покращає.

Через якийсь тиждень Франц здивував її одним листом. Він мав у місті сестру кравчиню. На запитання, чи не взяла б вона до себе небогу за ученицю, та відповіла, що радо візьме.

Клодет дивилася на батька. Спершу він був для неї незбагнений. А потім, по черзі, здався то людиною, що не знає ніякої радості, то страшним негідником, то мерзенним йолопом, — а тепер знов якийсь інакший. Принаймні, вона найменше сподівалася, що батько подбає про неї. До чого вона його довела!

Коли вона почала готуватися в дорогу, Франц провів електрику.

— Бачиш, нечемо, — мовив він і осудливо чмичнув носом.

Однак те чудове світло його зовсім приголомшило. Він буркнув, що коли б знав, яке воно ясне, то давно вже провів би його.

Тоді Клодет знову зважилася й сказала:

— Я вернуся додому, як у стайні буде доільна машина:

— Знай міру, дівчино.

Клодет була готова в дорогу. Вона мала їхати до міста автобусом.

Це було перед Миколаєм, дерева й земля втратили всі барви, а день випав такий, що кортить послухатись нашіптування бантини в клуні.

Треба було попрощатися з сусідами. Найперше Клодет пішла до діда. Той жив сам: сидів і цілими днями грівся коло вогню. Він був брудний, мов свиня. Часом Франц давав батькові горілки, щоб той упився і його можна було вмити. Та коли він витверджувався, то страшенно лютував і робив усе, щоб знову якнайшвидше забруднитися.

Фріда носила йому їсти, бо Стефан відмовився ходити до сина, який позбавив його права успадкувати Анніні вівці. Стефан говорив про це днями й ночами.

— Мій син Франц — злодій. Стара моя нарешті вмерла, і я міг купити собі карого жеребця, двоколісну бідку і їздити по ярмарках. Але мій син Франц...

Клодет далі не слухала. Його місце та кож було не на Острові, він також жив у незгоді з собою...

Дівчина пішла до Скратарів. Там панував гармидер. Яні і двоє синів мали вирушати за кілька днів до лісу возити дерево. Вони готували збрую та інструмент.

Сабіна терла картоплю, Віран робила палт, миску за мискою, чоловікам треба було набрати харчів на кілька тижнів. Стіна латала штани і сварила Віран, що та робить надто великі коржі.

— Як тобі втовкмачити, що вони будуть усередині сирі! Ти завжди робиш їх надто великими. Скільки тобі казати, щоб ти не псувала тіста. А ти наче глуха! Яку мені на тебе раду знайти?

— Спробуйте заткнути пельку, — спокійно відповіла Віран.

— Он як, і ти йдеш у найми, Клаудето! Віран також оце домовилася на цілу зиму. Не в найми? Вчитися шити? Диви! Хіба на це треба якоїсь науки? Пам'ятаєш, як Меріт шила? А ніде не вчилася. Але нічого, радій, що ти не геніальна, бо таким найгірше в світі. Все моя Меріт уміла. Тільки не годна була собі дати ради. Такі довго не живуть. Смерть вибирає завжди найкращих, а залишає самий непотріб.

Стіна заплакала й докірливим поглядом повела по хаті. Проте залишений при житті непотріб був байдужий до її докорів.

— Лише ти моя втіха, Енарцю, моя єдина розрада, — звернулася вона до сина Меріт, що сидів коло неї на стільчику.

Син Меріт був дуже гарний. Його односток, материн брат, сидів під столом і зненависто дивився на нього, аж очі перекошуючи з заздросців.

Яні лагодив збрую.

— От і я маю коня, — мовив він.

З роками Яні ставав дедалі кістлявіший, сміх його не мав жодної веселої нотки і більше скидався на скреготання.

— Десять років тому я луснув би зі сміху, якби хто сказав, що я матиму таке добро, як коня. А тепер навіть губи скривити не хочеться.

Тепер, коли Клодет мала від'їздити, вона слухала ці розмови, ніби зовсім чужа. Вона глянула на Яні і раптом збагнула: в ньому наче щось надломилось.

Раніше вона так мало думала про Яні. Але тепер виправдувала себе щедрою обіцянкою: «Я поміркую про вас, Яні, спробую знайти виправдання вашому життю».

Адже на світі багато людей мають таку долю, як ви».

Вона обійшла всіх, прощаючись за руку. Скратари бажали їй щастя, великого кохання і радили бути обережною, бо хлопці в місті тільки зводять дівчат, га-га-га. Певне, як вони знову побачать її, то вже з нареченим, го-го-го.

Дурносміхи! «Мене таке не цікавить!»

Клодет вийшла від Скратарів, міркуючи собі, яких гарних людей вона зустріне в світі. Вони розмовлятимуть з нею про близькі їй речі — вишуканими словами, чемним голосом.

Потім вона пішла до Сольбо. За життя Меріт у Нордмарків було досить гамірно. Тепер, цієї осені, там стало надзвичайно тихо. Всі четверо Нордмаркових синів поїхали в санаторій.

Господар завів мову про те, що останніми роками їхня родина витерпіла не одне лихо. Його й Гільду всі мають за нікчем, а он доля вибрала їх з-поміж інших, щоб пускати в них свої стріли. Хвороби й смерть ними не гордують. А такі гості переконують їх, що вони, Нордмарки, також живуть людським життям.

Він упивався своєю гіркотою, ніби дістав доказ своєї значущості.

Гільда слухала його як завжди запобігливо. Вона хотіла пригостити Клодет кавою з сиром, але дівчина не мала часу. Ну, то замість побажань на дорогу, вона їй щось заграє. Грамофон справді-таки велика втіха. Вона немов бачить, як Роберт танцює з Меріт, мовила Гільда.

Тупа голка почала мережити подорож «з Кларою Сахарою».

Мелодія долинала, ніби крізь піщану бурю.

Мати пішла з Клодет до автобуса; хлопці з батьком лишилися в стайні. У їхньому прощанні бриніла приязнь і докір — це змішане почуття не покидало їх, відколи Клодет надумала їхати.

Мати й дочка почували себе ніяково. Фріда часом казала якесь побожне слово, але настрої від того не кращав. Будинки й дорога тулилися до землі, чіплялися за неї, а вона ніби не хотіла бути їм опорою.

Неба наче не було. Острів огортало блякле повітря, таке ріденьке, аж закрадалася думка, що воно десь за кілька метрів переходить у порожнечу.

Бурувате світло дня було таке в'їдливе, що люди прибирали тупого, неприступного виразу, щоб не розпорошитися на ньому.

Мати й дочка стояли й боронилися від того ядучого світла, коли це раптом Фріда запитала:

— Ти мене не дуже любиш?

І Клодет відповіла, ніби вві сні:

— Ні... зовсім не люблю.

Вона глянула на матір і збагнула, що раніше майже не помічала її. Обидві вони почервоніли від цього відкриття.

Клодет хотіла направити все, але важко було кількома словами врівноважити п'ятнадцять років ігнорування.

Фріда знайшла кращу раду: заходилась бубоніти їй різні настанови. Тепер їм обом стало легше.

Клодет сиділа в жовтому автобусі, що мчав білою дорогою. Туга її стихла, тепер вона могла спочити від своїх ненастанних прагнень до справжнього життя.

Проте Острів десь у глибині душі озивався й нашіптував їй: я завжди буду з тобою.